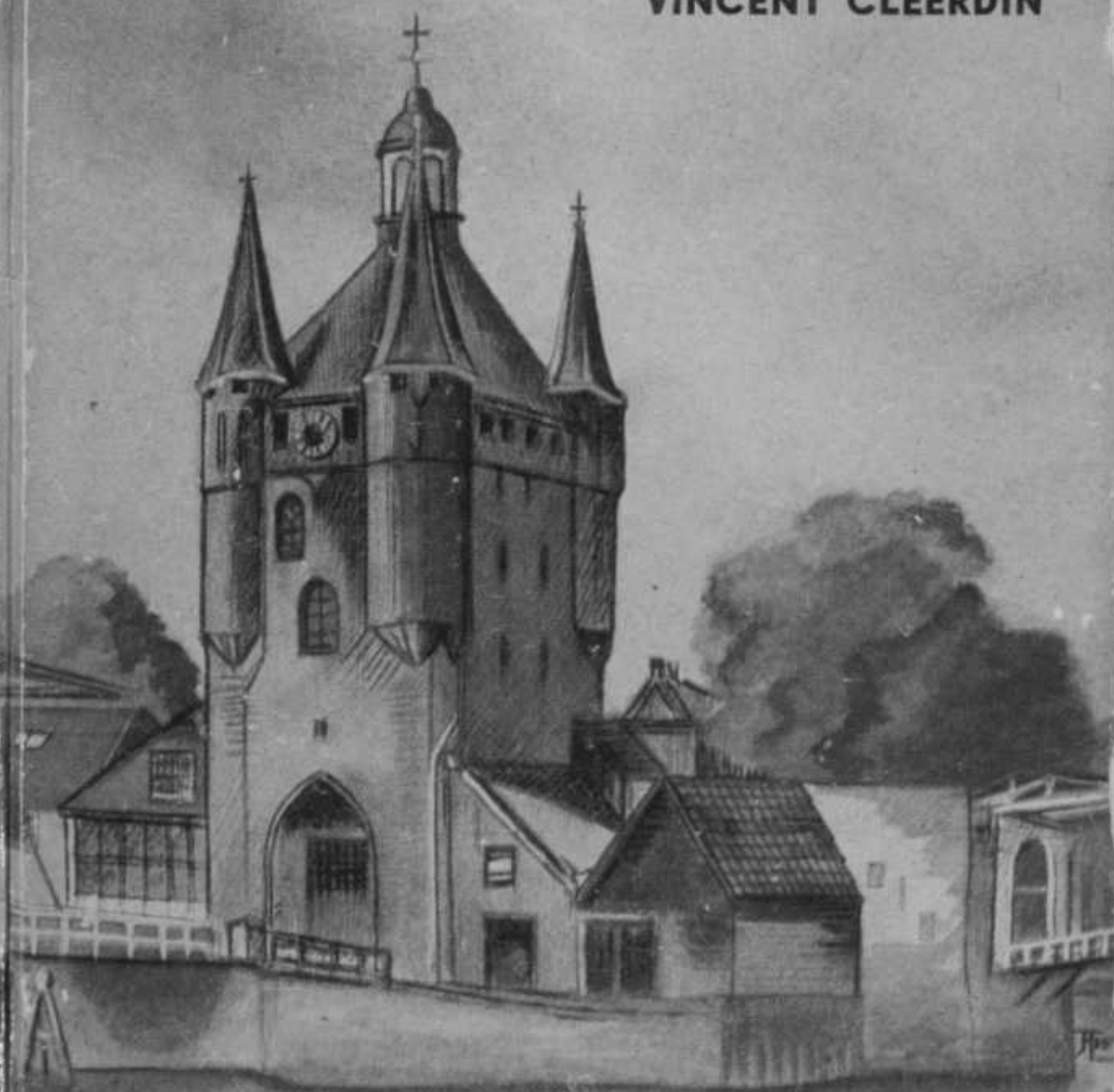

Het Brabantse dorp

VINCENT CLEERDIN

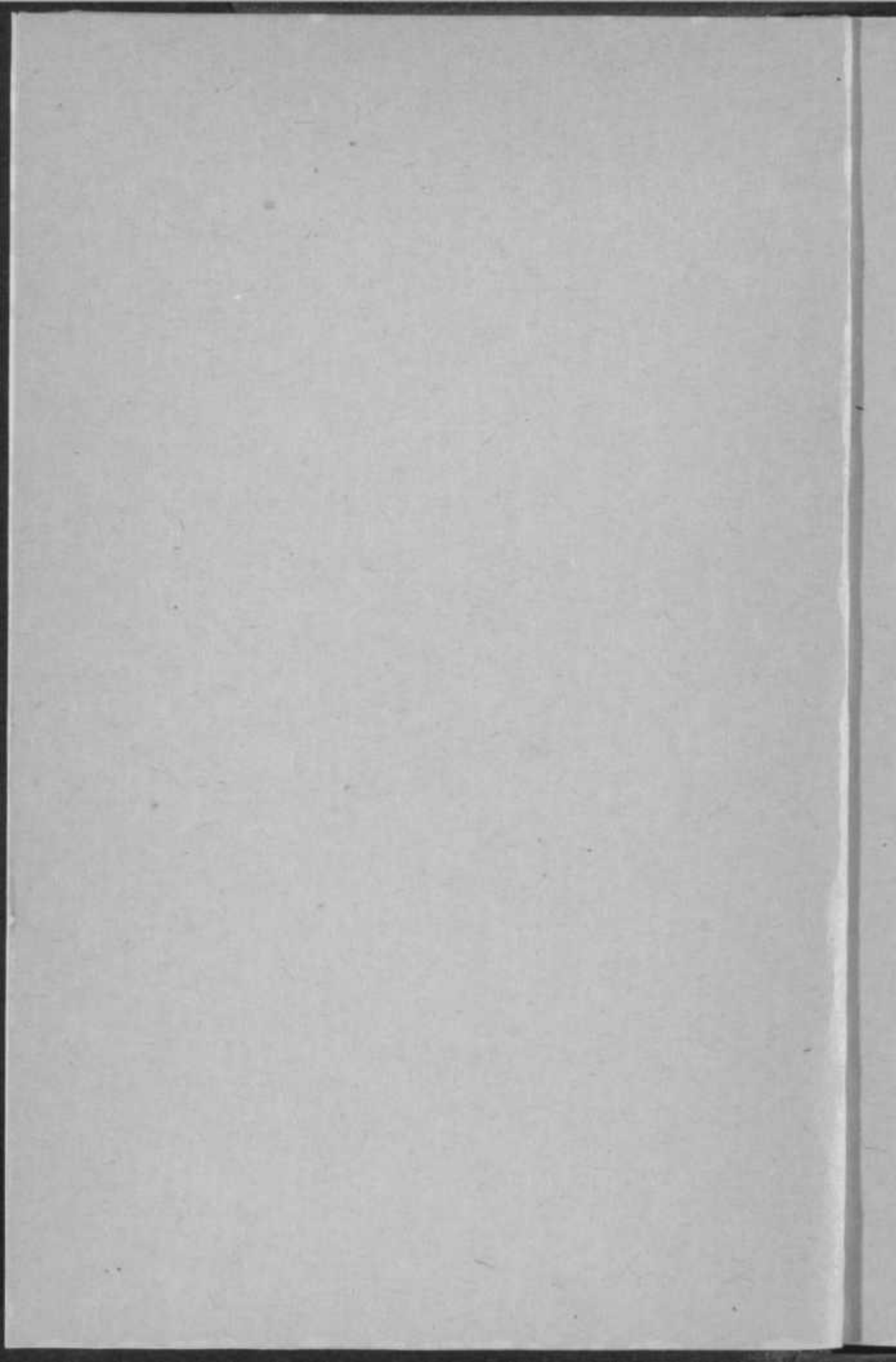

HEEMSCHUTSERIE

HEEMSCHUTSERIE

DEEL 44

HET BRABANTSCH E DORP

DOOR

VINCENT CLEERDIN

TWEEDE DRUK

ALLERT DE LANGE — AMSTERDAM

1948

N.V. Drukkerij v/h G. J. van Amerongen & Co. - Amersfoort

I N H O U D

	Bladz.
Bij de herdruk	7
Inleiding	11
 <i>Hoofdstuk I</i>	
Brabants vorm en oerbewoners	15
 <i>Hoofdstuk II</i>	
De wording van dorpen	31
 <i>Hoofdstuk III</i>	
Boerderijen en woningen	55
 <i>Hoofdstuk IV</i>	
Het Raadhuis en het Marktpluin	70
 <i>Hoofdstuk V</i>	
De dorpskerk	80
 <i>Hoofdstuk VI</i>	
Wegen en wateren	96
 <i>Hoofdstuk VII</i>	
Het dorp en zijn levensruimte	114
 <i>Hoofdstuk VIII</i>	
Slot	123
Verklaring bij de figuren en afbeeldingen . . .	126

BIJ DEN HERDRUK

Het deel Het Brabantsche Dorp is uitverkocht en moet herdrukt worden. Maar de auteur is overleden, op den 15 Juli 1946.

Op mij viel de taak den herdruk te verzorgen. Hoe anders te doen dan te beginnen het boekje zorgvuldig te lezen en hier en daar een onbeteekenend drukfoutje weg te werken. Al lezende kwam opnieuw het ontzag uit den tijd toen het manuscript de redactie bereikte en toen, zooals dat behoort, werd doorgezien. Het was niet zoo maar een beschrijving der Brabantsche dorpen, doch eene schoone litteraire nalatenschap, niet een opsomming van wat er was, maar een uiting uit het gevoelig gemoed van Vincent Cleerdin over zijn geliefd Brabant met als slot „Geschreven in Noord-Brabant in den derden oorlogswinter 1942-43”.

Hoe aantrekkelijk is het boek verlucht. Niet met alle-mans foto's, maar met teekeningen van den 's Hertogenbosschen architect P. van Kessel, uit wiens medewerking de liefde blijkt voor de schoonheid van Noord-Brabant, niet alleen van de bouwwerken, maar ook van de silhouetten der dorpen en van zooveel meer, dat alleen het oog van den belangstellende ontdekt.

Op blz. 47 van den eersten druk (nu blz. 52) trof ons de zinsnede „De broosheid van de scheppingen der menschen spreekt toch al zoo duidelijk verstaanbaar tot iederen wandelaar, die met open oogen en open gemoed de wereld om zich heen bekijkt!” Wanneer we dan op blz. 69 (nu blz. 74) lezen: „Oirschot met zijn schitterende kerk” dan dwaalt de geest naar Oirschot en zien we het leeggebrande kerkgebouw, waarbij onder meer de beroemde choorbanken teloor gingen.

Hoe dit boek te herzien? Het slot van overweging was het geesteskind van Vincent Cleerdin onaangetast te laten en te beschouwen als de vreugdevolle uiting hoe

schoon Brabant was en als een aanklacht tegen al hetgene wat in de laatste oorlogsjaren vernield werd.

Wie naar Heusden gaat, ziet daar 't majestueuze stadhuis niet meer, omdat het instortte. Bij deze wreede daad werden eenige honderden inwoners, die in het overwelfde onderhuis een toevlucht gezocht hadden, verpletterd. Wie het oog laat glijden over de landouwen rondom het stadje mist den molen, den juist tevoren met toewijding gerestaureerden toren van Hedikhuizen en dien van Herpt welke daarna voor restauratie aan de beurt zou komen.

Wie het land van Altena bereist, ziet daar van de dorpskerken slechts de ruïnen of de ledige plek van opgeruimde puinhoopen en het beschadigde kasteel van Dussen, waar de restauratie de voltooiing naderde.

Zoo is Noord-Brabant, in Oost en West, Zuid en Noord, zwaar getroffen door het oorlogsgeweld of door de wetenschap gesteld in den dienst der boosheid.

Van officieele zijde, vanwege de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg werd reeds een uitvoerige catalogiseering gemaakt van wat in den oorlog aan Nederlandsche Monumenten telooring. Alhoewel dit tot een omvangrijk boekwerk uitgroeide, is er nog zooveel dat daarin niet kon voorkomen, de boerderijen en schuren, de boomgroepen en landschappen.

Nederland werkt aan den Wederopbouw, in veler oogen nog onbevredigend wegens den grooten staf personeel en de weinige zichtbare resultaten. 't Is echter grootendeels voorbereiding. De tijd zal moeten leeren wat de vruchten zullen zijn. Reeds thans is op te merken, dat bij noodboerderijen en noodstallingen aesthetische leiding is geweest, dat de groepen nieuwe woningen weloverwogen zijn. Het noodherstel aan vele monumenten bewijst reeds, dat het de bedoeling is deze te herstellen. Niettemin zijn talloze schoone bouwwerken en vooral vele torens voor altijd verloren.

We bladeren verder in het boek blz. 54 (nu blz. 59) en lezen na den lof der aloude boërderijen: „Er werden miserabele bouwsels neergezet die mooi moesten heeten omdat enkele stadstierlantijnen erin verwerkt waren, maar die foei-leelijk waren en vooral ondoeltreffend”. Bij den groei der dorpen, zegt blz. 56 (nu blz. 61) „Wij zouden verscheidene dorpen kunnen noemen, waar de mislukking van den zoogenaamden volks-woningbouw een leelijke wonde heeft geschroeid in het dorpslichaam”.

Bij de herstelling van Brabant neme men deze opmerkingen ter harte en, zooals op te merken is, wordt dit reeds begrepen. Ook de schrijver wist het, hetgeen blijkt uit de zinsnede van blz. 55 (nu blz. 60) „Over geheel de provincie werkt nu het Bouw-, Woning- en Welstandstoezicht, ingesteld op initiatief van den gouverneur jhr mr A. van Rijckevorsel, dat vooral aan de belangen der dorpelingen alle recht laat wedervaren”.

Vincent Cleerdin heeft den Wederopbouw van Noord-Brabant niet mogen beleven. Zijn boek moet onveranderd blijven.

Amsterdam, Juli 1947

A. A. KOK

T O E V O E G I N G

Gaarne wil ik aan het voorafgaande een woord van hartelijken dank toevoegen aan den Heer A. A. Kok, voor de groote toewijding en de hartelijke genegenheid, die hij het werk van mijn overleden man toedroeg en die hem zoo spontaan deed aanbieden den herdruk van dit boekje te verzorgen.

M. CLEERDIN-LIETZ

INLEIDING

De schilders hebben van het Brabantsche dorp een eenzijdige en beperkte voorstelling gewekt. Voor hen is het Brabantsche dorp eigenlijk alleen het zanddorp. Vincent van Gogh is hun hiermede voorgegaan: geen wonder, want de Brabantsche dorpen waar hij woonde en werkte – Zundert, zijn geboortedorp, Helvoirt, Nuenen – zijn alle drie zanddorpen. De tientallen kunstbroeders, die hij naar Brabant trok door zijn arbeid, zochten eveneens de zanddorpen op: Heeze vooral en Son; Oirschot en Deurne, – de boomrijke zanddorpen en de wijde heidevelden, die gespreid liggen rond de zware kerktorens.

De vruchtbaarste Brabantsche romanschrijver, August Snieders, liet zijn Brabantsche dorpsgeschiedenissen ook in de zanddorpen spelen, in het Kempenland, waaruit hij geboortig was. Antoon Coolen heeft zijn lezers herinnerd dat Brabant ook zijn „dorp aan de rivier” heeft. Wie een goede kaart van Noord-Brabant voor zich legt, zal zien dat dit gewest véél dorpen aan de rivier telt, aan de groote rivieren Maas en Merwede en Schelde, maar ook aan de kleine rivieren, de Dommel, de Aa, de Donge, de Mark, de Vliet en de vele zijstroompjes. En vanzelf zal hij begrijpen dat Brabant tal van kleidorpen omvat, waar de bodem en de bevolkingsaard aanmerkelijk verschillen van die der zanddorpen.

Wij houden ons in dit boekje aan het ruimste begrip van de aanduiding: het Noordbrabantsche dorp, en wij verstaan daaronder alle dorpen die binnen de begrenzing van de provincie Noord-Brabant liggen en leven.

Hiermee doen wij de natuur geen geweld aan, want bij alle verscheidenheid van karakter der bevolkingsgroepen zijn in deze dorpen tal van volkomen gelijke karaktertrekken te bespeuren, die de historie geboetseerd heeft in den loop der eeuwen.

Vraagt men, waar de onderscheidene karaktertrekken zoozeer samenkomen en zoo scherp zich afteekenen, dat men die onmiddellijk als Brabantsch kennen kan, dan is slechts één antwoord mogelijk: op de hoogere gronden, in de zanddorpen dus. Wie het wezen van zulk een Brabantsch dorp wil leeren kennen, begeve zich naar Deurne, Gemert, Veghel, Vught, Oirschot, Eersel, Oisterwijk, Hilvarenbeek, Gilze, Ginneken, Zundert, Wouw, — om er een dozijn te noemen van de vele tientallen die gelijke trekken vertoonen en die zoo sterk verschillen van de rivierdorpen langs de Maas, de Merwede en het Hollandsch Diep, maar ook van de kleidorpen in het westen.

In de zanddorpen vinden wij een sterke cultuur die zich gedurende eeuwen gehandhaafd heeft in verwantschap met die van het oude hertogdom Brabant, dat in het jaar 1648 in tweeën geknipt werd toen de uitgestreden volkeren te Munster den vrede sloten. In de rivierdorpen en de kleistreken heeft de cultuur een overgangstype: daar is niet enkel iets van de karaktertrekken van Brabant en van de gewesten ten noorden van de rivieren, maar ook iets van wat het varende en trekkende volk er gelaten heeft op zijn doortocht.

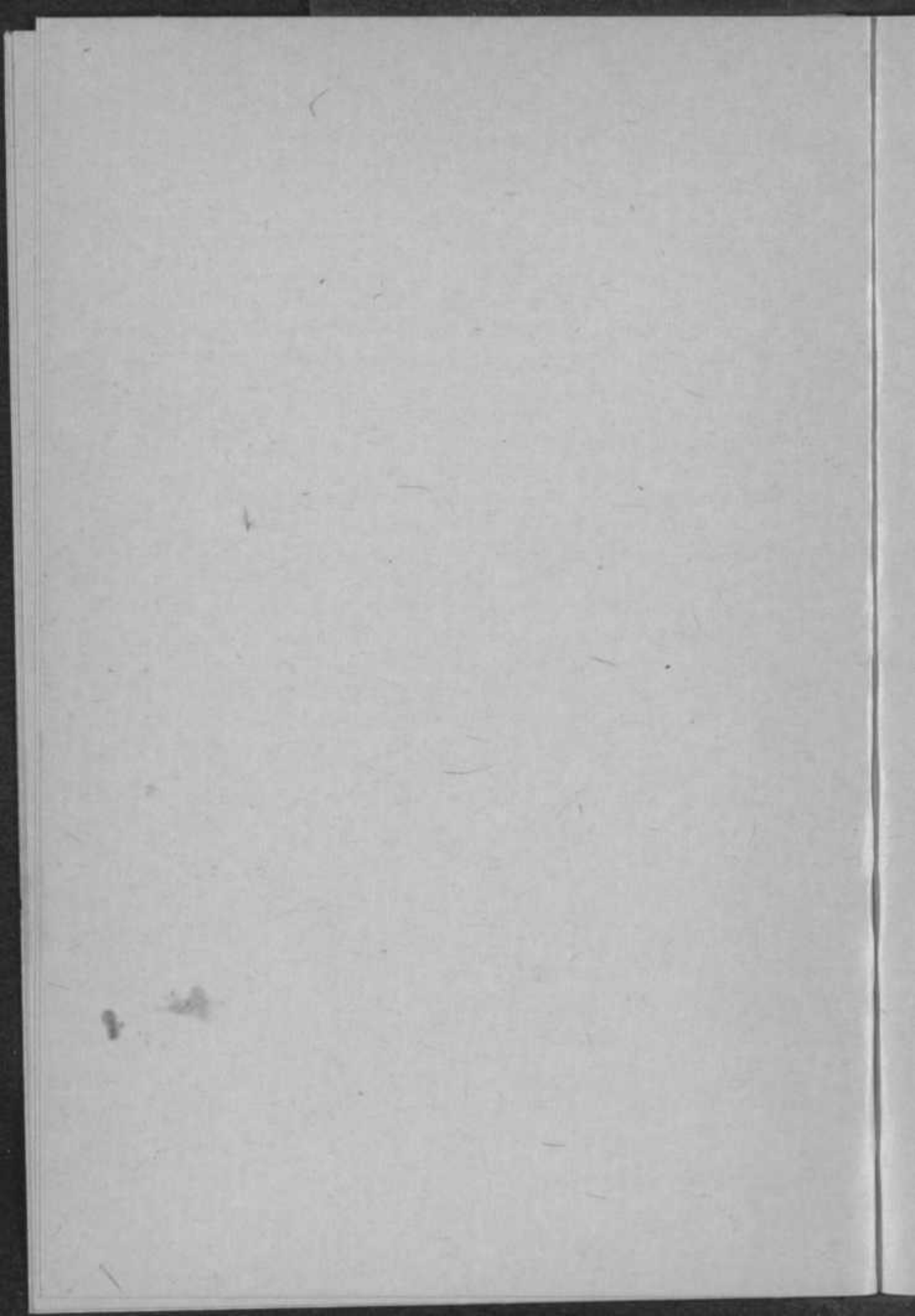
De steden hadden haar invloed op de dorpscultuur, met name vooral 's Hertogenbosch en Breda, die elk diep in het platteland en zijn leven ingrepen. Ook de stadjes, de pittige, bondig-gebouwde stadjes deden iets, naar mate hun regeerders de dorpelingen aan zich wisten te binden met geld of goed of geestelijke banden.

Heden is de wisselwerking tusschen stad en dorp nog duidelijk zichtbaar voor den kenner van het gewest. Elk dorp heeft een stad waarop het gericht is, hetzij door ambtelijke betrekkingen, hetzij door handel of marktwezen, hetzij door onderwijsinstellingen. Van de dorpen ontvangen de steden een belangrijk deel van haar vertier en haar kleur. De dorpen bepalen mede de geestelijke stroomingen van het gewest, die in de steden schij-

nen uit te vloeien. Dit is niet in alle landen het geval, zelfs niet in gansch Nederland. In Brabant wèl. Ook dit is een karakteristiek Brabantsch verschijnsel, dat vooral aan de Meijerij van 's Hertogenbosch en de Baronie van Breda in den loop der eeuwen een geheel eigenaardig leven gegeven heeft. In de hoofdplaatsen vond het dorpsche wezen zijn uiting; het bepaalde mede het uiterlijk van de stad, die niettemin haar familietrekken met Leuven, Antwerpen en Brussel verdoezelen wilde, noch kon.

Daar staan de namen uit den grooten tijd van het hertogdom. Zij duiden meteen aan welke verdere betrekkingen de Brabantsche dorpen onderhielden in den tijd van hun jeugd. Daarginds zetelde de macht. Daarginds ook bruiste het geestesleven waaraan zij deelnamen. Langs die steden ging de wereld open voor degenen die het dorpsleven vaarwel zegden om de wetenschap of de kunst te dienen. Uit die cultuurcentra kwam iets mee naar de Brabantsche dorpen wanneer hun zonen, na volbrachte studie, het ouderlijk huis wilden weerzien. En wat daar vandaan kwam, was meestal sterk en taai. Veel ervan leefde lang, veel leeft nóg in het Noordbrabantsche dorp.

HOOFDSTUK I

BRABANTS VORM EN OER- BEWONERS

Hoeveel eeuwen heeft de natuur noodig gehad om het tegenwoordige Noord-Brabant te vormen? Wij weten het niet. Door de onderzoekingen van de natuurvorschers zijn wij thans tot de wetenschap gekomen, dat Noord-Brabant reeds verscheidene duizend jaren vóór Christus' geboorte bewoond werd. Maar voordat de eerste mensch hier zijn woontent opsloeg, heeft de natuur den bodem gekneed en herkneed, totdat hij werd wat wij thans Noord-Brabant noemen.

De ontleders van den grond hebben vrij nauwkeurig kunnen vaststellen hoe deze in den loop van zeer vele eeuwen geworden is. Wie thans, ook maar oppervlakkig, de gedaante van Noord-Brabant bekijkt, zal zelf kunnen ervaren dat de wateren uit het zuiden de figuur van dit gewest hebben gevormd en nóg vormen. Het geheele gewest is als een schuin vlak, dalend van zuid naar noord.

De hoogste zuidelijke gronden liggen op ongeveer 40 meter boven A.P., de noordelijke op ongeveer 3. Tusschen Schelde en Maas vloeien de riviertjes de Mark, de Donge, de Dommel en de Aa, die zich uitstorten in breede kommen en langs de groote rivieren den weg naar de zee vinden.

Omstreeks 3000 jaar voor Christus ontstond in Noord-Brabant een bevolking die zich hechtte aan den bodem in de hoogere streken. Dit is gebleken uit de opgravingen, waarbij allerlei voorwerpen en vormen uit dien tijd te voorschijn kwamen. Maar deze bevolking was nog zeer dun gezaaid. Eerst omstreeks 700 jaar v. Chr. vestigden zich hier Kelten uit het Rijnland, die door de

dalen van Moezel en Maas de streek binnendrongen (Hallstatt-cultuur: oude ijzertijd) en uit Noord-Frankrijk en West-België (La Tène-cultuur: jonge ijzertijd). Deze menschen bewoonden de hooge deelen van de provincie, gelijk blijkt uit de Gallo-Germaansche grafheuvels in de hooge heidestrecken. Geleidelijk daalden zij af naar de lage gronden langs de rivieren. Hier werden de nederzettingen dorpen en steden. De klimaatverandering droeg ertoe bij dat de oerbevolking zich van het droge hooge terrein verplaatste naar het lage waar de grondwaterstand den akkerbouw toeliet. Langs de groote rivieren vestigden zich de Bataven op woerden.

Van de heel oude cultuur der bevolking van het prae-historische Brabant heeft de bodem in grafvelden tal van overblijfselen bewaard, die ons eenigen indruk van den aard en de levenswijze der eerste Brabanders geven. De stammen die zich geleidelijk uitbreidden, kwamen vooral door de aanraking met de Romeinsche cultuur tot een zekere beschaving, zich uitend in haar gebruiksvoorwerpen en in de urnen tot bewaring van de asch der verbrande overledenen.

Julius Caesar heeft in zijn geschriften vastgesteld, zooals een ontdekkingsreiziger dat doet, dat in deze streken een eigen levensvorm bestond. De Romeinsche heerschappij had hier als 't ware haar voorposten uitgezet, toen zich langs de groote rivieren de kooplieden en ambachtslieden uit het zuiden begonnen te vertoonen. De staatkunde volgde. In een streek langs de Maas, te Cuyk, gaf de grond urnen en scherven weer, die van Romeinsche cultuur getuigen, — geen wonder want het staat thans vast dat daar een Romeinsche nederzetting bestond aan den grooten heerweg die volgens de tabula Peutingeriana (een 13de eeuwsche copie van een Romeinsche wereldkaart, vermoedelijk uit de vierde eeuw n. Chr.) Tongeren en Maastricht verbond met Nijmegen. Zoo bezit het oude Ceucum of Cuyk steenen documenten, die ongeveer tweeduizend jaar oud zijn.

De talrijke urnenvelden in Brabant hebben langzamerhand hun geheimen geopenbaard aan den onderzoekenden mensch. Waar de urnenvelden ontdekt werden, kon met eenige zekerheid het bestaan van menschengroepen, bijeen in dorpen of stadjes, worden aangenomen. En meteen kunnen wij uit de vormen van die velden en de urnen opmaken uit welke richtingen zich de volkstammen hier vestigden. Voornamelijk Gallische stammen kozen in deze vrij ruige streken woonplaats, zoowel in het oosten als in het westen van de tegenwoordige provincie. De Romeinsche invloed verraadt zich door de aanwezigheid in de graven van vroeg-Romeinsche mantelspelden (fibulae), die aan de asch van de dooden werden meegegeven als grafgift.

In Brabant werden gedurende de jongste eeuw vóór-Romeinsche urnenvelden blootgelegd te Alphen en Riel, Baarle-Nassau, Tilburg, Goirle, Hooge- en Lage Mierde, Bergeijk, Riethoven, Valkenswaard, Luijks-gestel, Hoogeloon, Eersel, Veldhoven, Best, Schaijk, Oss en 's Hertogenbosch.

Voor al ten westen van de rivier de Dommel moeten omstreeks het begin van onze jaartelling de vestigingen zeer druk geweest zijn, want daar hebben de speurders grafveld na grafveld ontdekt. Men moet niet voorbijzien, dat bovendien tal van grafvelden in den loop van tweeduizend jaren zullen zijn verwoest ofwel verdwenen in de kerkhoven die sinds de kerstening van deze gewesten werden aangelegd. Vast staat dat een vrij dichte bevolking reeds in den tijd van Christus' geboorte en twee eeuwen daarna het oostelijk deel van Brabant bewoonde.

Maar ook in het westen bleven teekenen van Romeinschen invloed bewaard. Honderd jaar geleden heeft heel geleerd Nederland zich beijverd om na te speuren wie de godin Sandraudiga was. Onder de gemeente *Rijsbergen*, nabij Tiggelt, had men (in 1812) een klein grafveld blootgelegd van Bataafschen of verwanten

stam; daar vond men een steen met het opschrift „cultores templi deae Sandraudigae” (de tempelvereerders der godin Sandraudiga). Dit godinnetje was een plaatselijke grootheid, die haar naam aan het naburige dorp Zundert heeft gegeven. En de cultores? Wel, dat waren de menschen van de streek, die – naar Romeinsch voorbeeld – een vereeniging hadden gesticht om voor de begrafenis van haar leden te zorgen. Vermoedelijk bestond hier bij de begraafplaats een tempeltje – misschien was 't enkel een afgepaalde boschplek – waar de boschgodin werd vereerd met gebed en offeranden. Eerbied voor de dooden onderscheidde steeds den beschaafden mensch van den barbaar.

En er woonden toen in deze streken nog echte barbaren. Caesar spreekt erover in zijn boek *De bello gallico*: „woeste, barbaarsche stammen, waaronder er zijn, die zich, naar men meent, met visschen en vogeleieren voeden.”

Hoe die stammen zich noemden of door de voortvarende Romeinsche reizigers genoemd werden, weten wij uit Plinius' „*Historia naturalis*”: „de uiterste streken aan den kant van de Schelde bewonen de Texuandri, onder verschillende benamingen, verder de Menapii, de Morini”.

Al deze menschen konden in de Brabantsche wouden en langs de riviertjes gemakkelijk het voedsel vinden, dat Caesar als hoofdbestanddeel van hun maaltijden noemt.

Hoe de verschillende stammen onderling leefden, behoeven wij hier niet na te speuren. De bewaarde culturresten bevestigen dat het begin van hun hoogere beschaving vrijwel samenvalt met het begin van onze jaartelling. Die beschaving kwam uit het zuiden. Eerst daarna doen zich ook noordelijke en oostelijke invloeden gelden, zooals wij kunnen opmaken uit de aanwezigheid van Bataafsche woerden op een zestal plaatsen in het tegenwoordige Noord-Brabant, namelijk te Huis-

selsing, Dennenburg, Deursen, Macharen (3), Engelen (3) en Genderen. De aardewerkscherven, die daar te voorschijn gekomen zijn, jaarteekenen uit de eerste tot en met de derde eeuw na Chr., – uit denzelfden tijd als de scherven Romeinsch aardewerk van de opgravingen bij Cuyk.

Druk is de Romeinsche bewoning hier zeker niet geweest. Bij *Veldhoven* werd een waarschijnlijk Romeinsche wachtpost uit het begin van de tweede eeuw na Christus ontgraven; elders kwamen wat munten van dat tijdperk voor den dag. Vermoedelijk heeft een weg de Peel doorkruist, over den rug die de waterscheiding van deze weleer zeer moerassige streek vormt. Bij *Helena-veen* openbaarde de grond dat daar een aanzienlijk ruiter – verdwaald? bezweken? vermoord? – in het moeras geraakt was. Zijn vergulden helm, zijn lederen schabrak, zijn schoenen en mantel kwamen te voorschijn bij een ontgraving: een opschrift op den helm verried dat deze ruiter een officier was van den numerus der *Stablesiani*; de muntjes, die hij bij zich droeg, zijn uit den tijd van keizer Constantinus.

Niet ver van 's Hertogenbosch, in het gehucht Ruimel (onder *St Michielsgestel*) werden (in 1686 en 1838) geloftesteeenen gevonden, door een Bataafschen oppermagistraat gewijd aan de half-Romeinsche, half-barbaarsche godheid *Hercules Magusanus*. Een aureool van het verre zuiden om een Gallische godheid, die de inboorlingen vereerden nabij de rivier de Dommel.

Geruimen tijd heeft de meening geheerscht dat Noord-Brabant bij uitstek een Frankische provincie wezen zou. Holwerda, de ijverige speurder, spreekt deze opvatting tegen. Zij kon onmogelijk waar zijn, beweert hij, „alleen al om de eenvoudige reden dat juist in onze streken, die dan zoo specifiek Frankisch zouden zijn geweest, *alle overblijfselen der Frankische kultuur volkomen ontbreken.*”

Wij zullen ons in dit vraagstuk niet verdiepen. 't Is alle-

maal zoo lang geleden; men moet de verre historische wording van een streek niet overschatten. Vooral niet, omdat de inval der Hunnen (451) Toxandrië vrijwel verwoestte en de eigenlijke cultuur eerst aanving met de kerstening in de zevende eeuw. En toen waren er wèl Franken, zooals wij aanstonds zullen zien.

Veel goeds van de oudere bewoners is ons niet bekend geworden. Livinus, die omstreeks 654 Brabant bereisde, weet van de inboorlingen te vertellen: „Het zijn overspelers, roovers en dieven; als woedende honden verscheuren zij elkaar en zij deinzen voor geen moord terug”.

In deze zevende eeuw verschenen de kloosterlingen van Sint Benedictus in Noord-Brabant.

Pepijn van Landen, heerscher over deze streek, beschermde deze geloofsverkondigers, die de woeste en arme volksstammen van noordelijk Nederland de ware beschaving zouden doen kennen. De dochter van Pepijn, Sinte Geertrui, noodigde de monniken Amandus en Eligius uit, het Christendom te prediken in het land van Strijen; zij vermaakte haar bezittingen aan het stift van Nijvels; haar naam bleef bewaard in dien van het stadje St Geertruidenberg (aldus genoemd door paus Honorius in 1220) en in dien van de St Geertruidsbron bij Bergen op Zoom.

Na Lambertus, den bisschop van Tongeren, die de Toxandriërs won voor het Christendom, kwam de groote prediker Willibrord (658–739). Op uitnoodiging van Pepijn van Herstal, den machtigen hofmeier der Franken, kwam Willibrord in 690 met andere monniken van Sint Benedictus uit Ierland over Katwijk, Utrecht, Dorestad, te paard door Noord-Brabant naar Herstal bij Luik. Het tegenwoordige Brabant zag Willibrord vooral in het oostelijk deel aan den arbeid. Willibrord heeft eigenhandig op zijn kalender (die te Parijs bewaard bleef) aangeteekend dat hij kerkgebouwen wijdde te Waalre en te Ruimel (St Michielsgestel). Veel kerken

werden gebouwd in de jaren 706 tot 727, die waarschijnlijk alle door bisschop Willibrord werden geconsecreerd (*Bakel, Alphen, Oss* e.a.). De plaatsen waar hij het doopsel toediende, bewaren in hun Willibrordusputjes daaraan de heugenis. De levensgeschiedenis van Sint Willibrord bevat de meest betrouwbare gegevens omtrent de oude cultuur van de Brabantsche bevolking. Men kan daaruit opmaken, dat er een algemeen streven bestond om den geloofsprediker te voorzien van stofelijke middelen voor de uitoefening van zijn taak. Met weergalooze gulheid gaven de Brabantsche landheeren aan Willibrord en zijn priesters heele landgoederen en zelfs dorpen, villae bestaande uit heerenhof met kerk, hofland en slaven, een groot aantal keuterhuizen, bosschen, weiden, moerassen, heiden, wateren, molens, opstallen, uitwegen, enz.

Merkwaardig is vooral dat het zoogenaamde testament van Willibrord van 726 allen twijfel opheft omtrent het Frankisch karakter van Noord-Brabant. Alle schenkers van goederen waren Franken, zoo blijkt daaruit, en de zeventien met name bekende personen (vermoedelijk leden van vijf families) hadden samen zoowat 25 dorpen in bezit. Een zekere Ansbald van Waalre werd door Willibrord priester gewijd, waaruit is af te leiden dat hij in Brabant inheemsche priesters vormde, hetgeen hij niet gedaan heeft in Noord-Nederland. Deze Ansbald was monnik in Susteren en later pastoor van Waalre; zijn zuster was Bertilindis, kloosterzuster te Chelles bij Parijs, het eerste nonnetje uit Brabant.

Met recht wordt Willibrord de stichter van den Brabantschen boerenstand genoemd, want overeenkomstig de voorschriften van de Kerk schafte hij de slavernij af. De gedoopte onvrijen werden hoorigen; zij konden voortaan eigenaar zijn van roerende zaken en beperkt erven. Willibrord (evenals zijn opvolgers, de abten van Echternach) verdeelde de gronden en gaf die tegen een lagen en afkoopbaren jaarcijns ter bewerking; de op-

brengst was voor den boer, die niet van zijn erf gezet mocht worden. De gemiddelde grootte van een hofstede was één mansus, ongeveer 15 hectare.

De prachtige cultuurarbeid van de Benedictijnen kwam in zijn vollen omvang ten bate aan het gewest, dat allereerst de goede krachten van zijn bevolking begon te openbaren.

Den geest van dien tijd kunnen wij het best leeren kennen uit een brief, dien de pastoor van Oss, Docfa, op verzoek van Willibrords trouwen reisgezel Aengelbert schreef in het jaar 712:

„In den naam van Christus

„Aan den heiligen en geliefden vader, bisschop Willibrord – Aengelbert de zoon van wijlen Gaobert.

„Daar de wetten en rechten zulks toelaten, en het de gewoonte van de Franken is naar welgevallen over hunne goederen te beschikken, en het bovendien noodig is vóór het onzekere einde van het leven iets van het zijne tot Gods eer af te zonderen, om zodoende vergiffenis van zonden te verkrijgen, heb ik Aengelbert, met raad en instemming van mijn broeder Weringoato, tot heil van zijn ziel en eeuwig loon, U, heer en vader! een gedeelte van mijn bezittingen willen schenken, hetgeen ik doe als volgt:

„In het landschap Toxandrië, ter plaatse Eresloch (Eersel), geef ik U alles wat mij van mijns vaders wege daar toekomt, te weten: drie bouwmanswoningen met mijn huis en erf, drie lijfeigenen met hunne vrouwen en kinderen, en in de plaats Osne genaamd, eene bouwmanswoning met de lijfeigenen, zijne kinderen en vrouw.

„Dit alles, draag ik van heden af aan U over, met het peculium (= kerkelijk vermogen) en de verdere aanhoorigheden, als hutten, hoven, bosschen, gronden, hooi- en weilanden, waterloopen, roerende en onroerende goederen en het watriscaso (waterwerk), en wil dat het U ten eeuwigen dage gegeven blijve.”

Deze brief, door Docfa opgesteld, werd door Aengelbert en zijn broeder geteekend met vijf getuigen.

Uit de documenten blijkt overduidelijk dat Willibrord een zwak voor Toxandrië had. Wanneer boven de rivieren, waar koning Radboud regeerde, gestreden werd, dan vond de bisschop der Friezen veilige arbeidsterreinen tusschen Dommel en Aa. Zelfs bediende hij in het jaar 721 eenigen tijd de parochie van *Bakel*, waar het kerkgebouw was gewijd aan zijn vriend en medewerker Sint Lambertus (omstreeks 708 vermoord).

Van de kerkgebouwen, door Willibrord gesticht, is niets overgebleven; zij waren opgetrokken van hout, evenals die in de grootere steden Straatsburg, Rouaan, Atrecht, Utrecht, gelijk uit de oorkonden blijkt.

Onder het bewind van Karel den Groote leerde Toxandrië de orde kennen, die deze keizer aan West-Europa schonk. Met de hulp van de Kerk onderdrukte hij de leer dat macht recht is en gaf hij aan de menschen een menschelijk bestaan. De kerkelijke organisatie vergemakkelijkte de burgerlijke: Taxandrië, een aartsdiacoonaat van het bisdom Luik, verdeeld in vier aartspriesterschappen of dekanaten (Hilvarenbeek, Cuyk, Wonsel en Beringen) kreeg een graaf tot bestuurder en werd in vier districten gesplitst, overeenkomende met de kerkelijke indeeling, die onder een meijer werden gesteld. 't Land van Heusden en Altena stond onder den graaf van Teisterbant; in het westen bestonden de ambten van Strijen (met Geertruidenberg als middelpunt) en van de Schelde (Steenbergen). De graaf van Toxandrië zetelde te Sint Oedenrode.

Was onder Willibrord de abdij van Echternach, door hem gesticht, de kweekplaats voor de geestelijken die Brabant verzorgde, – tijdens het bewind van Karel den Groote trad daarvoor de abdij van Laurisham (Lorsch, Hessen) in de plaats.

Uit de akten van deze abdij leeren wij de namen van de dorpen kennen, die reeds in de negende eeuw hun pa-

rochiekerk hadden: Empel, Orthen, Rosmalen, Herpen, Maren, Engelen; later worden de namen Heusdenhout, Ginneken, Baarle, Castelle genoemd.

Waar een kerk bestond, daar werd ook onderwijs gegeven. Dit was de steun van de nieuwe cultuur, die de landlieden bond aan hun woonplaatsen en hun woningen, hun de voorname wet van den arbeid leerde en hen omringde met een veiligheid die de wapenen nooit hadden kunnen geven; de veiligheid van de verbreiding der christelijke zeden.

Omstreeks de helft van de negende eeuw (842, 846, 851) vielen de Noormannen ook Noord-Brabant binnen en verwoestten daar de verworvenheden van zooveel moeizamen arbeid. Toxandrië, dat door Lodewijk den Vrome aan zijn zoon Karel den Kale was toegewezen (Noord-Nederland aan Lotharius, den anderen zoon, die Heriold, het hoofd van de Scandinaafsche benden, in zijn dienst genomen had) – Toxandrië kreeg het zwaar te verduren. In 843 werd het bij het verdrag van Verdun, met al wat tusschen Rijn en Schelde ligt, toegewezen aan Lotharius, die den keizerstitel aannam. De politieke regeling, in 844 bevestigd, verdreef de Noormannen niet. Ongeregelde benden kwamen over de Maas Brabant binnen, verwoestten kerken en kloosters, plunderden wat er te plunderen was en verdreven of vermoordden de geestelijke leiders van het volk. Eerst tegen het einde van de negende eeuw, toen zij bij Leuven verslagen werden (891), verdwenen de Noormannen uit deze streken, die zij zoo lang hadden geterroriseerd. Nazaten bleven onder de bevolking achter, – en niet de besten.

Er bestaat een schriftelijk getuigenis van omstreeks 1055, dat ons een aanduiding van den toenmaligen toestand van Noord-Brabant geeft. De Luiksche auteur Stephelinus zegt: „Campinia bestaat uit wijde vlakten, door de zon bijna verzengd; het is niet tot den handel of eenig verkeer geschikt, maar is vervuld met hollen

die tot verblijf van struikroovers dienen, wier scherp gezicht dat door geen hinderpalen wordt onderbroken (omdat het terrein vlak is) reeds van zeer verre de reizigers ontdekt".

Een merkwaardige gebeurtenis speelde zich in het jaar 922 in Noord-Brabant af. Koning Karel de Eenvoudige had een dagvaart beschreven op het koninklijk landgoed *Bladel*. In zijn oorsprong was Bladel een Romeinsche villa, die door de Salische vorsten in bezit werd genomen, toen Romes heerschappij vernietigd was. Van de Merovingers ging het landgoed over op de Pepijns; van Karels afstammelingen aan de Brabantsche hertogen, in de vrouwelijke linie met de Pepijns verwant. Minister Hagano verkreeg op dien Rijksdag voor Dirk, den eersten Hollandschen graaf, eenige gronden, die zich uitstrekten van Suithardershage tot Fortrapa en Kinnem benevens de kerk van Egmond. Het veelomstreden document van 15 Juni 922 stelt vrijwel onomstootelijk vast, dat te Bladel de grondslag van het Hollandsche gravenhuis gelegd is.

In de tiende eeuw was de burgerlijke regeering van het tegenwoordige Noord-Brabant, volgens Hezenmans, aldus ingericht. Het opperbestuur berustte bij den hertog van Neder-Lotharingen (weinig grooter dan het latere Brabant); bovendien stelde de keizer voor Taxandrië een graaf aan, wien de mindere heeren onderdanig waren. Deze heeren waren oude grondbezitters, die door hun afkomst en vermogen een grooten invloed op de bevolking uitoefenden en daarom door den keizer in het bezit van de bestuursmacht gelaten werden, of wel die ter belooning van diensten waren belast met het bewind over een bepaalde streek. Verder gehoorzaamden den graaf de vier meijers, die door Karel den Groote waren aangesteld; de graaf hield toezicht over hun rechtspraak en spande de vierschaar voor hooger beroep van hun vonnissen. Zoolang de keizer in Taxandrië graven aanstelde, bleef zijn gezag daar ongerept, maar toen de

tusschenpersoon verviel en de hertog van Neder-Lotharingen rechtstreeks de ondergeschikte machten beheerschte, begonnen dezen te streven naar onafhankelijkheid. De belendende grootere gravenhuizen, die van Leuven en Holland, begonnen toen elkaar het bezit van Noord-Brabant te betwisten, waarvan zij na een reeks van oorlogen elk een deel veroverden.

Noord-Brabant kreeg een heel ander uiterlijk. De oude villas werden veranderd in sterkten en kasteelen. De Franken hadden hun lijfeigenen rond hun sala gevestigd; de nieuwe heeren hielden hun landbouwers en lijfeigenen in de nabijheid van hun kasteelen. Maar de bodem verwilderde tot woestenij; de gebaande wegen werden overwoekerd door onkruid en spoelden weg, wanneer de wilde regens van voorjaar en najaar de moerassige gronden oververzadigd hadden. De bevolking begon wederom de vreemdelingen te wantrouwen. Voor de bisschoppen was het vrijwel onmogelijk de kerkelijke gemeenten te bezoeken; de priesterlijke zorg was ontoereikend geworden, sinds de noormannen de kloosters hadden verwoest.

Omstreeks het jaar 1000 werd Taxandrië geregeerd door een zekeren graaf Ansfried, een beschermeling van Aartsbisschop Bruno van Keulen, die tevens aarts-hertog van Lotharingen was. Deze Ansfried, familielid van keizer Otto, staat bij de oude geschiedschrijvers hoog in aanzien. „Als graaf van Bratuspant schitterde hij onder de Franken; hij was niet minder om zijn rechtvaardigheid dan om zijn macht beroemd”, zegt Sigebert. Enkele documenten zijn bewaard, waaruit Ansfrieds gedrag eenigszins te kennen is. Vrouwe Hildewaris had in het dorpje Beek, dat later naar haar *Hilvarenbeek* genoemd is, een nieuwe kerk gebouwd, die door den aartspriester van Taxandrië bediend werd. Ansfried, die het dorp bezocht, schonk aan de kerk zijn landgoed Lommel met alle aanhoorigheden, zooals hij dat van den graaf van Leuven in leen hield. In het jaar

1006 stichtte hij te Vught een wisselhuis en vormde hij er een tolplaats, hetgeen wijst op de herleving van den koophandel onder zijn bewind. Ansfried was getrouwd met een vrouw uit Noord-Brabant, Hilsundis gravin van Strijen. Deze vrouw nam op 1 Juni 992 het besluit, waarvan de akte bewaard gebleven is, kloosterlinge te worden met haar dochter Benedicta. Zij had in haar vrijgoed het dorp Thorn, in het graafschap Loos, een kerk gebouwd, die zij begiftigde „met al wat de roemrijke koning Zwentibold ons eertijds in mijn land van Strijen had geschonken, te weten: de kerk van Strijen, die gewijd is ter eere van de H. Maagd Maria; Strandberg, alwaar de zalige Gertrudis gewoond heeft en een cel had, door den H. Amandus gewijd; het dorp Gilleleijela (Gilse), het dorp Baerle met het altaar van Sint Remigius, door mij gesticht; het kasteel Sprundelheim, gelegen op den stroom Moerwater,” – enz. Zoo kreeg de abdij van Thorn tal van verbintenissen met Noord-Brabant, die eeuwenlang beteekenis hebben behouden. Ansfried deed voor zijn gemalin niet onder: ook hij begaf zich in den geestelijken stand. Na den dood van bisschop Boudewijn van Utrecht koos het kapittel Ansfried tot zijn opvolger; aanvankelijk weigerde de uitverkorene, maar zijn vriend bisschop Notger van Luik bewoog keizer Otto III zijn leenman te bevelen de benoeming te aanvaarden – en dit gebeurde in het jaar 995.

De merkwaardige figuur van Ansfried verdient hier vooral de aandacht omdat deze man het eerst het karakter van Noord-Brabant symboliseerde door zijn werkzaamheid. Let eens op: er is verwantschap met den Duitschen keizer, er is vriendschap met den bisschop van Luik, er is sympathie voor hem in het Sticht, want anders zou de geestelijkheid dezen man uit het zuiden niet tot bisschop gekozen hebben. Het bemiddelende karakter van Taxandrië heeft aldus reeds omstreeks het jaar 1000 in Ansfried een representant ge-

vonden. Er zijn oorden waar verschillende culturen haar raakpunten vinden; ongetwijfeld behoort Brabant hiertoe. De invloed van Ansfried werd in Utrecht de oorzaak van de stichting van een Benedictijnenklooster te Hoogenhorst bij Amersfoort: de abdij van Sint Salvator. Op den wijdingsdag van deze abdij, 18 November 1006, schonk hij haar verseheidene bezittingen in Brabant: de helft van het bosch te Rumelo (Ruimel bij Sint Michielsgestel), het vierde van het Vuchthout (Vught) benevens de helft van tol en wissel aldaar. Zoo werden Brabantsche dorpen verbonden aan het verblijf van de geestelijken en de intellectueelen van de middeleeuwen, — een band waarvan de cultureele waarde onloochenbaar is.

Ook Utrecht wist Ansfried tegen de Noormannen te verdedigen in 1009. „Hij heeft vele zegepralen behaald en vele oorlogen gelukkig tot een eind gebracht, niet tot onheil van de landzaten, maar tot verdelging van de roovers”, zegt zijn levensbeschrijver Alpertus. Op 3 Mei 1010 overleed de graaf-bisschop, wiens naam zelfs in Noord-Brabant te weinig bekend is.

De dood van Ansfried beteekende voor Taxandrië het einde van een eigen grafelijk bestuur. In het jaar 1012 maakte de graaf van Leuven zich onafhankelijk; de keizer stelde geen graven meer aan over Taxandrië en nu werden de kleine heeren allen tegelijk kleine vorsten, de heeren van Heusden, van Herpen, van Breda en Strijen, van Gemert, van Bern, van Maasmond, van Vught, van Heeswijk, van Asten, van Loon op Zand, — al die heeren wier namen in de Brabantsche kasteelen bewaard gebleven zijn. In naam en in schijn stonden zij nog onder den hertog van Neder-Lotharingen, maar in werkelijkheid begon ieder van hen eigen wetten te stellen.

De graaf van Leuven, in wiens huis de hertogelijke waardigheid van Neder-Lotharingen was overgegaan, noemde zich nu voortaan hertog van Brabant. Niet te-

vreden met een respectabelen stamboom, die tot Pepijn van Landen opklom, hebben de vleiers aan de hertogen van Brabant een voorgeslacht toegedicht, dat met name bekend zou zijn tot acht eeuwen vóór de geboorte van Christus. De Antwerpsche stadhuisklerk-dichter Jan de Klerk heeft het vierkant gezegd:

Dat van Brabant die hertogen
Voermaels dicke zijn beloghen.

De voornaamste bedoeling van de Leuvenaars was wel, aan te toonen dat zij, en zij alleen, iets over Brabant te zeggen hadden, zoodat zij noch aan Frankrijks noch aan 's keizers suzeriniteit waarde hechtten. Eenmaal aan het fantaseeren gingen de geleerden nog verder en beweerden dat de Brabantsche hertogen afstamden van de zwaan. Enkel ingewijden in de Germaansche mythologie konden hieruit begrijpen, dat daarmede bedoeld werd Odin of Wodan, de krijgsgod van de Germanen, die ook in de zon aanbeden werd en die in de fabelleer soms als een zwaan wordt voorgesteld: de Walkyren, Odins aangenomen dochters, — vrouwelijke roof- en moorddieren — hadden zwanenvoeten. Ook de nornen of schikgodinnen konden de gedaante van een zwaan aannemen. Volgens het Noorsche heldenboek kwamen Alwit en Alruin in de gedaante van zwanen uit het zwarte woud gevlogen, om op het zeestrand wederom de gestalte van het menschelijk lichaam aan te nemen. Maar Jan de Klerk hield niet van die verhalen:

Sijt seker ende gewes,
Dat men van den Swane seggende es,
Dat al loghenen is geveinsde.

Van het zwanenverhaal bleef veel hangen in de volksverbeelding: Op een van de koorbanken in de Bossche kathedraal kan men de zwaan met Lohengrin zien, want

de middeleeuwen hielden wel van zulk een verhaal. Eerst in de twaalfde eeuw werd het duidelijk dat het huis van Leuven geheel Noord-Brabant in bezit had (Godfried met den baard $\pm$ 1170). De achterkleinzoon van graaf Godfried Hendrik I zette in het jaar 1204 de hertogsmuts op en noemde al wat hij aan domein had Brabant.

't Is in dezen tijd dat de geschiedenis van de oerbevolking eindigt. Van 1200 af kunnen wij de ontwikkeling van Noord-Brabant zien zonder dat wij naar de hoofdlijnen moeten raden.

HOOFDSTUK II

DE WORDING VAN DORPEN

In den nevel van de vroegste geschiedenis, hiervóór geschetst, hebben wij de vage figuren van enkele dorpen reeds kunnen onderscheiden.

Zoodra een eigen bestuur de Brabantsche gouwen tot orde en rust brengt, beginnen wij te zien wat er gebeurt.

De stichting van 's Hertogenbosch als stad tegen het einde van de twaalfde eeuw (1184) beteekent meteen de vestiging van een centrum voor handel en wandel van de landlieden, die dan in vrijheid hun leven leiden. Kloosterlingen en kasteelheeren hadden hun geleerd hoe zij leven konden in arbeid en vrede.

Om de orde te bevestigen was een afpaling van het arbeidsterrein noodig. Dat arbeidsterrein was de aarde, de grond, de wijde ruimte tusschen de rivieren en beken, waar de boer wiede en spitte en ploegde en zaaide en oogstte, waar de veehoeder de koeien, de herder de schapen weidde, en waar de heer ter jacht ging.

In de kanselarij van den hertog werden de belangen van de bevolking geregeld. Rond elke kerk, rond elk kasteel, rond elk klooster was een gemeenschap van belangen ontstaan; uit de wanorde der ongeregeldheden van den bodem groeide de orde van de geregelde belangen van de gemeenschap: de gemeente.

Karakteristiek voor den opbouw van het gemeenschapsleven in de dorpen van Noord-Brabant is de uitgifte van gemeenten of gemeentegronden. De Frankische koningen in deze gewesten hebben zeer veel onverdeelde gronden als koningsland geannexeerd. Later schonken zij dit land aan groote heeren en aanzienlijke personen in leen of eigendom; de heeren verkochten hun bezit aan

de dorpelingen van een bepaalde streek in gemeenschappelijk bezit of gebruik. Als een gevolg van den aard van de Brabantsche bevolking kan worden aangemerkt, dat dit gemeenschappelijk bezit zich tot heden in tal van dorpen heeft gehandhaafd. Hierdoor ontstond een band tusschen de bevolking en den grond, want de voordeelen van het grondgebruik — kosteloze of goedkoope beweiding, houtkap, strooiselhaling, heiplaggenhaling, turfwinning — bonden de dorpelingen aan hun dorp, ook toen de steden met haar nijverheid begonnen te lokken.

Uit de vele tientallen brieven van uitgifte van gemeenten mag hier (in Nederlandsche vertaling uit het oorspronkelijk Latijn, dat de taal van de hertogelijke kanselarij was) een van de oudste volgen, uit het jaar 1300, waarbij de gemeente Nuenen in het bezit van haar gronden kwam:

Wij, Johannes, bij de gratie Gods Hertog van Lotharingen, Brabant en Limburg, maken bekend aan allen, zoowel voor heden als voor de toekomst, dat wij afgestaan hebben en bij dezen afstaan aan onze menschen van onze dorpen van Nune en Gherwen een gemeente tot hun gebruik, zich uitstreckende van onze genoemde dorpen af tot aan Novus Agger (de nieuwe wal) achter Gherwen, eveneens van genoemde plaats tot den weg achter Gherwen van den Bosch komende, van genoemde plaats tot Kwedelberg, van genoemde plaats tot Colle (het huis van Colle), van genoemde plaats langs den loop van het daar vloeiende water tot de scheiding tusschen ons en de nonnen van Hodonc, en van dezelfde plaats tot Novus Agger achter Gherwen, zooals aan onze menschen door Waltherus Goyart, onzen ontvanger te Den Bosch op dit oogenblik, is toegestaan, om vrijelijk te bezitten en te houden voor altijd, onder een jaarlijkschen erfcijns van 20 Leuvensche solidi, welke aan ons en onze erfgenamen betaald moeten worden elk jaar op het feest van den Heiligen Remigius, terwijl

wij erkennen dat het prelevium (= vooruitbetaling) over deze gemeente ons geheel voldaan is, toestaande dat onze genoemde menschen alle andere menschen van het gebruik van genoemde gemeente kunnen uitsluiten, welke het aan niemand toegestaan is te gebruiken, dan alleen aan onze bovengenoemde menschen van Nune en Gherwen, welke wij beloven aan onze genoemde menschen voor altijd te garandeeren.

En als iemand, tegen onze tegenwoordige toestemming in, zich wil verzetten, en onze menschen geweld wil aandoen, door zich onwettig het recht aan te matigen van genoemde gemeente te gebruiken, dat dan onze menschen degenen, die het onrecht doen, zullen kunnen doen uitverkoopen en ook werkelijk voor een deel uitverkoopen, te betalen volgens de hoeveelheid van de overtreding, en volgens de gewoonte, die in de omliggende gemeenten wordt gebezigd, waarvan de eene helft aan ons en onze erfgenamen zal toekomen, en de andere helft aan de kerkfabriek van onze bovengenoemde gemeente van Nune. Wij staan overigens toe aan onze voorschreven menschen, dat zij vrijelijk van dezelfde (deze) gemeente gebruik en nut mogen trekken, op de wijze, die voor hen naar hun inzicht het meest van belang is. Wij geven de ernstige opdracht aan onzen schout, die nu in den Bosch is, en aan zijn opvolgers, om dezelfde menschen in genoemde gemeente te beschermen en vreedzaam en rustig te verdedigen tegen alle onrechtvaardigen en woeste geweldenaars.

Ten bewijze en ter bekrachtiging hiervan hebben wij bevolen ons zegel aan dit (tegenwoordige) stuk te hechten.

Gegeven in het jaar onzes Heeren 1300, op den dag van Sint Barbara.

Het kasteel, waar de aanzienlijke, de vermogende, de heer van oude familie woonde, was voor den landman het middelpunt van de wereldlijke macht, zooals het

kerkelijk gezag verbleef in klooster of pastorie.

De Brabantsche kasteelen, die de beroerten van zeven eeuwen hebben overleefd, behooren bij de dorpen als levende getuigen van een bewogen geschiedenis.

In de Brabantsche steden staan er nog enkele die onze gedachten vanzelf naar de middeleeuwen trekken — Bergen op Zoom, Breda, Helmond, alle drie zoo sterk-individueel als men slechts wenschen kan —, maar die huisvestten hoogere heeren dan den landadel, met name de zeer voorname markiezen van Bergen, baronnen van Breda, heeren van Helmond. De dorpen toonen minder somptueuze kasteelen, waar het leven niet zoo naar buiten, doch naar binnen gericht was, — kasteeltjes ook, waarvan de oorsprong zich eigenlijk verliest in het verre verleden, toen de mannelijke bewoners als kruisvaarders getrokken waren naar het heilige land en de vrouwen daar wachtten en baden en arbeidden. Tientallen van deze kasteelen en kasteeltjes zijn verdwenen in de stormen van de oorlogen; tientallen ook in de lakse tijden van achteruitgang en verwaarloozing. Wat hier en daar nog staat, heeft niet eens overal zijn oude bestemming kunnen bewaren. Het is iets van den luister van het oude Brabant. Het is zelfs veel voor wie zien en gevoelen kan. Het is de historie van het Brabantsche dorp in steen. Het is een belangrijk deel van het leven van ons voorgeslacht. Het is ook iets van ons zelf, iets van wat de autochthone Brabanders hebben verworven en geërfd uit den tijd toen hun voorvaderen het leven en den arbeid wisten te verfraaien met werken van schoonheid, om vreugde en vroolijkheid te geven aan het landschap en de zorgen voor het dagelijksch brood weg te buigen met een blijde lijn en een juichende kleur.

De lijst is niet te lang om een opsomming te geven van wat de dorpen nog bezitten.

In het Peeldorp *Asten* stond voor een tiental jaren nog een vierkante toren met eenige overblijfselen van het

zestiend'eeuwsch kasteel dat wij van prenten kennen; de eigenaar, een moedig en schoonheidminnend man, heeft het aangedurfd het kasteel te herbouwen.

Wat een goede restauratie vermag, kunnen wij zien in *Berlicum*, waar het huis de Wamberg van 1560 allerlei wijzigingen en uitbreidingen heeft ondergaan, zonder dat iets van zijn charme verloren raakte.

Minder gelukkig is men in *Boxmeer* geweest, waar het oude kasteel der graven van den Bergh in 1572 verdween en geleidelijk vervangen werd door een vorstelijk woonhuis (1782), dat thans als ziekenhuis dienst doet. Het is zeker nog bezienswaardig; het vervult nog een taak in het landschap; maar het wekt toch ook eenig heimwee naar wat wij van de prenten weten.

Het kasteel van Stapelen te *Boxtel* heeft vrijwel alles verloren behalve een paar torens en een gracht. Dat er nog iets van staat, is te danken aan de kloosterlingen, die het bruikbaar maar niet mooier hebben gemaakt.

Deurne heeft zijn kasteel en zijn oud (of klein) kasteel, — twee monumenten die het groote Peeldorp sieren. Het kasteel, dat in de vijftiende eeuw gevestigd werd, heeft de elegantie van de late middeleeuwen; de familie De Smeth heeft het in 1906 laten restaureeren en bewaart er met zorg en eerbied oude meubelen en schilderstukken in een smaakvol milieu. Van het kasteeltje dat nog een eeuw ouder is, bestaat slechts een breed vierkant torenvormig paviljoen met nieuwen aanbouw.

Eenzaam, grootsch en romantisch prijkt te *Dussen* het kasteel, dat daar omstreeks 1300 werd gesticht. Het is een geweldig monument van baksteen met bergsteenen versieringen, dat in de tweede helft van de vijftiende eeuw werd herbouwd en omstreeks 1600 ingrijpend gewijzigd. Een vriendelijk binnenpleintje verrast den bezoeker met een Toscaansche zuilengalerij, een meter boven den beganen grond, waarover de vleugels uitgebouwd zijn. Ondanks de moeilijkheden van den oorlog

wordt het thans in zijn ouden fraaien staat hersteld en tot gemeentehuis ingericht.

Een vierkante baksteen hoektoren (15de eeuw) is al wat overbleef van het kasteel Tongelaer te *Gassel*.

De familie Van Tuyll van Serooskerken bewaart zorgzaam het kasteel *Geldrop*, thans bestaande uit een midden paviljoen van 1616 met een zadeldak tusschen trapgevels, geflankeerd door latere aanbouwsels.

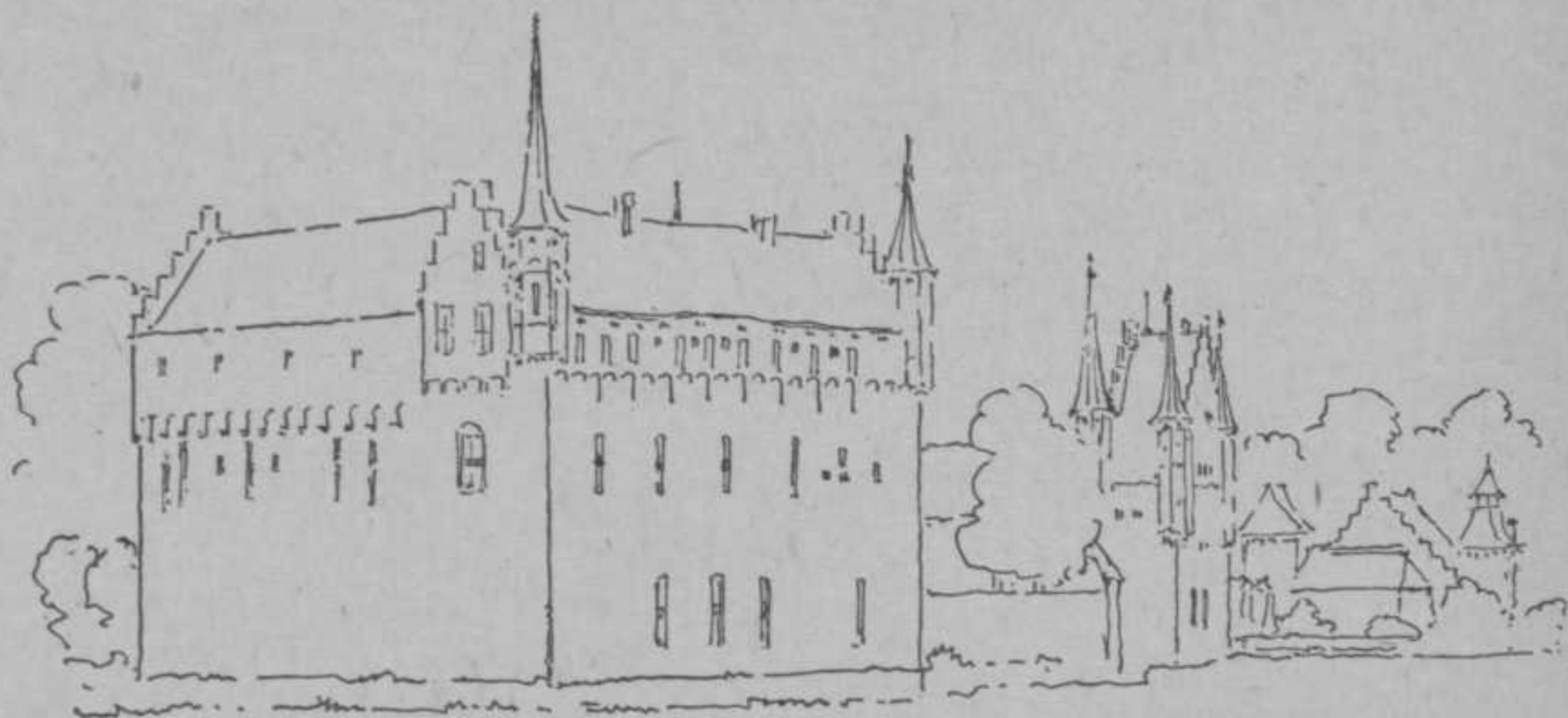
Gemert, dat als vrije heerlijkheid een afzonderlijk bestaan gehad heeft toen Brabant generaliteitsland was, huisvestte zijn ridders van de Duitsche orde in een omgracht middeleeuwsch kasteel. Het voorname gebouw is in 1881 door brand zwaar geschonden. Enkele fragmenten zijn daarvan bewaard: het zuidwestelijk hoekpaviljoen met een poortdoorgang (1448) en de voorpoort. Het hoofdgebouw van drie om een binnenplaats gelegen vleugels is van 1740.

Het Gemertsche Kasteel verbindt dezen oosthoek van Brabant aan de geschiedenis van de kruistochten. In het jaar 1191 hechtte Paus Clemens III zijn goedkeuring aan de stichting van de Orde Sanctae Mariae Theutonicorum, de orde van de H. Maria van de Duitschers. Deze had aanvankelijk ten doel, zieke en gewonde kruisvaarders te verplegen in een hospitaal bij Acron, later te Jerusalem. In de dertiende eeuw werd hun hoofdzetel verplaatst naar het Duitsche Rijk, waar de ridders Pruisen veroverden op de heidensche bewoners (1230-1286). Inmiddels hadden de ridders zich ook in de Nederlanden gevestigd, waar zij uitgestrekte goederen verwierven; deze werden verdeeld over de balijen van Biesen, Westfalen en Utrecht. De bezittingen in Noord-Brabant lagen bij Woudrichem (1220), Gemert (vóór 1270) en Vught (omstreeks 1200). Deze twee, Gemert en Vught, stonden onder den hoofdcommandeur van de balije van Aldenbiesen in het dorp Biesen, tusschen Maastricht en Tongeren. Bewaard bleef de giftbrief van 12 October 1391 waarbij de landcom-

mandeur Reynaert van Husen, met machtiging van Hertogin Johanna van Brabant, besluit tot den bouw van het Kasteel van Gemert. Geoorloofd werd „*dat wij op onse goeden van Gemert binnen heuren lande van Brabant gelegen, metsen, timmeren ende bouwen moghen, alsoo vele ende alsoo sterck als ons geneugen zal, om ons ende onse goeden aldaer voertaen te bat beheut ende bevrijt te sijn.*” Beloofd werd „*dat 'tselve huys onse voirs. genedige vrouwe ende heuren erfven, Hertogen van Brabant, altoos als sy ons oft den genen die van onsen twegen opt voirs. huys syn sal, des versuecken sullen met hunnen brieven, dat voirs. huys sullen openen ende leveren sonder vertreck, om hun daermit ende daer vuyt met hunne vrienden, hulperen ende dieneren te behelpen, alsoo langhe ende alsoo duck als hun des noet gebeuren sal, oft dat sys behoeven, op heuren cost ende sonder onse oft onzer ordene oft den voirs. huys schade oft verlies, ...*”

Door de aanwezigheid van de strijdvaardige ridders was Gemert een afzonderlijk staatje in Brabant. Volgens den historicus G. van Elzen, die de geschiedenis van de Latijnsche School te Gemert beschreef, hebben de Duitsche Heeren zoowel het geestelijk als het burgerlijk bestuur van Gemert tot aan de Fransche Revolutie in handen gehad en er veel goeds tot stand gebracht.

„Er bestaan nog verscheidene oorkonden, waarbij de Gemertschen door bemiddeling van de zorgzame ridders van oorlogschattingen, belastingen of plunderingen worden vrijgesproken. In één woord, Gemert was onder hun bestuur, door hunne hulpvaardigheid en hunne macht veel gelukkiger dan de omliggende dorpen en het is geen wonder, dat er een onbeschrijfelijk gejubel opging, toen in 1662 de heerlijkheid, waarvan de staatschen zich hadden meester gemaakt, aan de orde verzekerd werd, hoe hard de voorwaarden ook mochten zijn, welke hun daarbij werden opgelegd.” In het jaar

KASTEEL GEMERT IN DE 17^E EEUW

Fig. 1

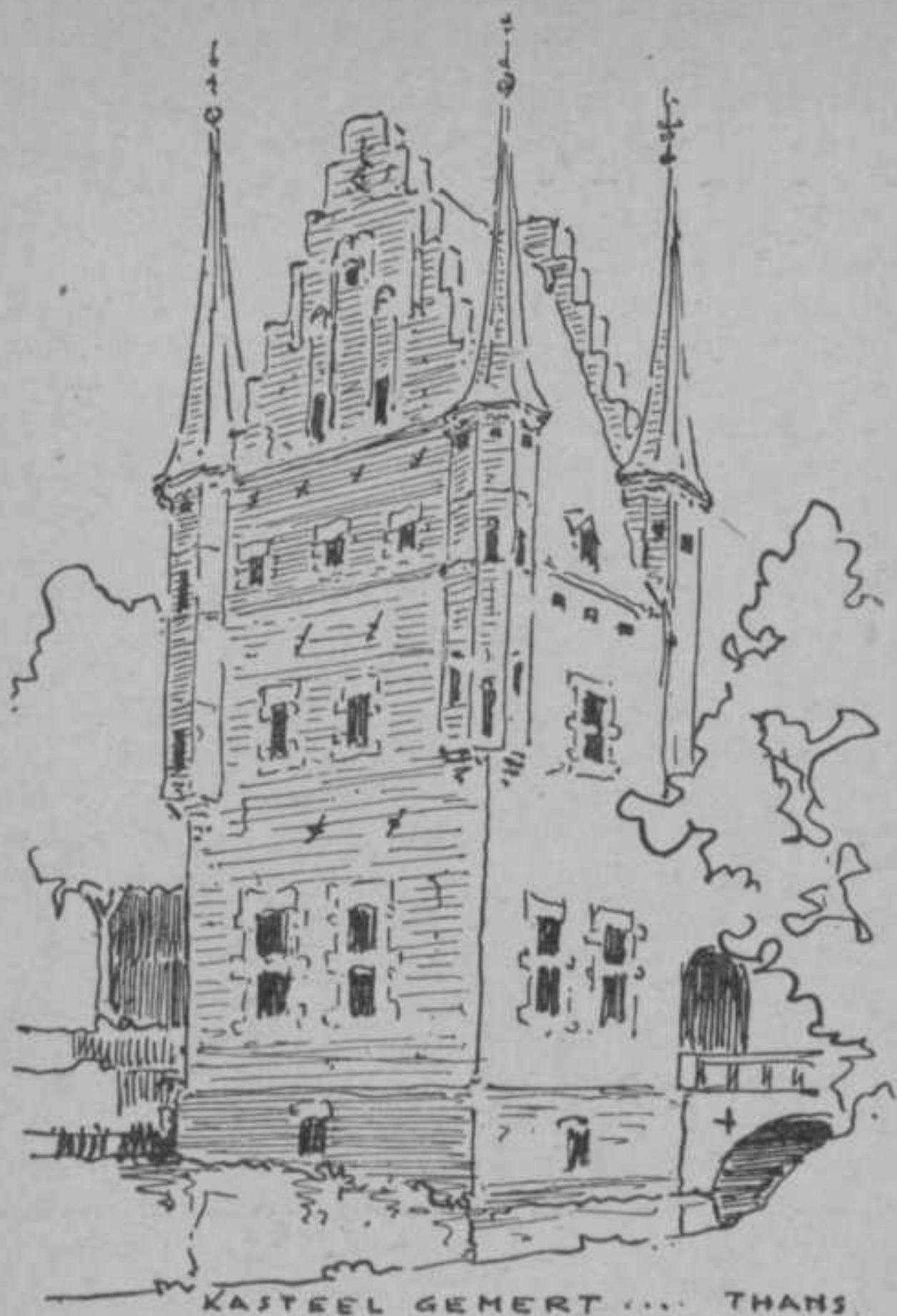

Fig. 2

1587 stichtte de commandeur Hendrik van Ruysschenberg te Gemert een Latijnsche school, „tot vermeerderinge, eer ende loff van de cristelijcke ende catholijcke religie . . . tot aermentatie ende onderhoudt van seecke-

re getal van arme studenten hen willende begeven totten geestelijken staet, religie ende professie." Deze school heeft niet enkel alle stormen overleefd, maar geniet nog steeds haar bijzondere faam. De orde behield Gemert als een vrije Rijksheerlijkheid tot 1795, toen de ridders bij de komst van de Franschen uitweken naar Dusseldorp. Door deze staatkundige uitzonderingspositie konden de bewoners van Gemert, in tegenstelling tot de overige ingezetenen van Staats-Brabant, hun kerkelijke plichten vrij blijven vervullen. Op dit territorium konden de Staten-Generaal de uitoefening van den katholieken godsdienst niet verbieden. De oude kapelletjes van Gemert zijn onder het bewind van de republiek niet opgeruimd; zij staan er nog. Nadat Napoleon in 1809 de Duitsche orde opgeheven en haar goederen verbeurd verklaard had, geraakte het kasteel in andere handen. Napoleon schonk het aan den maarschalk Oudinot, hertog van Reggio, die het aan jhr A. van Riemsdijk te Maastricht verkocht. De bijgebouwen werden verhuurd. Fransche Jezuiten kochten in 1880 het kasteel, dat in 1883 geheel uitbrandde; enkel de muren bleven staan. Het werd herbouwd, — maar dit zou tháns beter gebeuren. Van 1901 tot 1920 gebruikten de eigenaars het kasteel als studiehuis, — hun orde was uit Frankrijk verdreven — maar bij het begin van den eersten wereldoorlog vertrokken zij tot den laatsten man om hun vaderland te dienen. Sinds 1928 is het kasteel in gebruik als studiehuis van de Congregatie van den H. Geest; bij het begin van den oorlog in Nederland werd een nieuw-gebouwd deel verwoest.

Mogen wij het huis Bouvigne te *Ginneken* een kasteeltje noemen? Eigenlijk niet. Maar het staat daar nabij de zware mastbosschen zoo sierlijk en zoo aanlokkelijk, dat wij het gaarne met dien romantischen naam tooien. Baksteen en bergsteen wisselen elkaar af in het bouwwerk dat door Van der Steur in 1935 gerestaureerd werd. Het bestond al als Bouwerije in de 13de eeuw en

behoorde in de 16de eeuw aan het geslacht Brecht. Het tegenwoordige kasteel werd gebouwd door J. B. Keermans, eersten raad van Philips Willem, die het in 1614 van den bouwheer zou hebben gekocht. Tijdens het beleg van Breda in 1637 had Frederik Hendrik zijn hoofdkwartier op Bouvigne dat tot 1775 eigendom is gebleven van het huis van Oranje. Een van zijn voorname bewoners was koning-stadhouder Willem III.

Somber staat in *Haaren* het onderkomen kasteel de Nemelaer, dat betere dagen gekend heeft blijkens de inwendige versieringen en een gedenksteen van 1718, toen de gouverneur van 's Hertogenbosch I. baron van Cronstrom het herstellen liet.

Een herinnering aan het bewind van de hertogen van Brabant vormt het kasteel van *Heeswijk*, dat vermoedelijk reeds in de twaalfde eeuw werd gesticht. Het is hiermee gesteld als met de meeste kasteelen die in de middeleeuwen Brabants monumentale sieraden zijn geweest: „het is in den loop der eeuwen herhaaldelijk gewijzigd en ten laatste in de negentiende eeuw door zoogenaamd-„gothieke” aanbouwsels en onoordeelkundige restauraties, als monument van geschiedenis en kunst grootendeels verloren gegaan.” Van de oude glorie is nog slechts een vleugje over. De gebouwen van de vijftiende en de zestiende eeuw toonen in hun baksteenwerk een eenvoudige versiering; de voorburch heeft een poortgebouw, waarvan de gevels in baksteen met afwisselende lagen van natuursteen zeer wel passen in het Brabantsche landschap. Maar verder is de toestand van het kasteel zeer weinig in overeenstemming met zijn historische beteekenis. Het werd in 1629 door Frederik Hendrik ingenomen en bezet. Nog geen halve eeuw later, in 1672, tijdens den oorlog van de Republiek met Frankrijk, Engeland, Keulen en Munster diende het kasteel als hoofdkwartier voor de legers van koning Lodewijk XIV. Op den 16n Juni van dat jaar kwam daar een overeenkomst tusschen Engeland en

Frankrijk tot stand, die diep zou ingrijpen in het leven van de Nederlanden. Door de overeenkomst, die ten slotte geen uitwerking had, werd het kasteel betrokken in de Europeesche geschiedenis. Na ruim een eeuw, in 1794, kwamen de Franschen er nogmaals terug. Generaal Pichegru hield er zijn hoofdkwartier, toen hij de Republiek in haar laatste dagen bestookte.

De gouverneur van Noord-Brabant André baron van den Bogaerde van Ter Brugge (1787-1855) kocht in 1835 de grondheerlijkheid Heeswijk en Dinther, herbouwde het kasteel naar de begrippen van zijn tijd en richtte het tot museum in. Het kasteel is een bezienswaardigheid; Brabant hoopt dat het eens herleven zal en bewoond worden in den stijl van zijn beste traditie.

Drie eeuwen telt het kasteel Zwijsbergen te *Helvoirt*, dat in 1817 verbouwd werd. Langs den provincialen weg van Helvoirt naar Vlijmen maakt het een vriendelijken indruk. Zoo stoer en zoo zwijgend als het Heeswijksche kasteel, zoo speelsch en zoo sprekend is Zwijsbergen.

Het kasteel *Heeze* draagt in zijn uiterlijk de teekenen van zijn bijzondere waardigheid in het oostelijk deel van Brabant. Het bestaat uit een omgrachte groep van gebouwen, gelegen om een binnenplaats; het voorgeeelte (1660-'65) heeft uitspringende en torenvormig verhoogde midden- en hoekpaviljoens; het achtergeeelte (1735), dat lager is, bestaat uit bijgebouwen. „De Heer timmert hier meer een gemeen slot”, schreef Jacob van Oudenhoven, die een tijdgenoot van den bouwheer was, in 1670. Van vroegere gebouwen staan hier nog de overblijfselen (15de eeuw), op waarschijnlijk nog oudere grondslagen. Ook het interieur heeft zijn bijzondere waardigheid: er zijn klassieke gobelins en fraaie schilderijen. Het geheel vertoont iets van den zwier, dien wij juist in dit landschap met zijn diepe bosschen en uitgestrekte heidevelden zoozeer waardeeren.

De Praemonstratenser abdij van Averbode bewaart een charter van het jaar 1172, waarbij Herbertus heer van Heeze den hof van Sterksel met daarbij behorende gronden aan die abdij schonk. Hieruit blijkt dat Heeze reeds voor de oudste geschiedenis van Noord-Brabant beteekenis heeft. Dezelfde Herbertus schonk in October 1211 aan dezelfde abdij een derde van de tienden voor de kapel bij den Sterkselschen hof. De hertog van Brabant Hendrik I bevestigde in 1220 deze schenkingen. Behoorde Heeze toen aan Brabant? Klaarblijkelijk wel, al was in het jaar 1203 bij een vredesverbond vastgesteld, dat de hertog van Brabant en de graaf van Gelderland elkander als gelijkgerechtigd op het Huis te Heeze beschouwden. Maar in 1206 was de dochter van den Hertog getrouwd met den oudsten zoon van den Graaf – en hiermede is wellicht de moeilijkheid van het gedeeld bezit opgelost. Jarenlang blijft de historie duister, totdat Willem IV, heer van Hoorne en Altena en van Heeze en Leende, in 1285 het patronaatrecht van de kerken van Heeze en Leende schonk aan het klooster Keizerbosch. Met de Hoornes kwam het Huis te Heeze, dat toen Emerick heette, in de familie van den Brabantschen hertog. De heeren van Hoorne vervulden voorname ambten in den lande. Arnout ($\pm$ 1389) was bisschop van Utrecht en daarna, in 1378, van Luik, Jan van Hoorne was sedert 1419 drossaard van Brabant, werd kamerheer en opperbroodmeester van Jan zonder Vrees en Philips van Bourgondië, en was admiraal van de Hollandsche vloot tijdens het beleg van Calais (1436). Philips van Hoorne, geboren in 1421, trad op als stadhouder van Namen en legeraanvoerder. Na den dood van Karel den Stouten verdedigde hij de belangen van het Bourgondische Huis tegen de Vlaamsche steden. In het werk over „Nederlandsche kasteelen en hun historie” (II, 215) schrijft dr H. van Gelder: „Philips van Hoorne, een dier trotsche en schitterende edelen, die het Bourgondische tijdperk in zoo grooten

getale heeft opgeleverd, zal zijn afgelegen heerlijkheden in Brabants oosthoek en het kasteel dat hij er bezat, wel zeer zelden hebben bezocht; meestal vertoefde hij bij het hof, en te Brussel had hij een aanzienlijke woning." Maar Heeze trok toch de aandacht van de legers! Als de meeste Brabantsche dorpen heeft het veel geleden. In 1483 streden de Meijerijische boeren daar tegen de stroopende en plunderende soldaten van keizer Maximiliaan, die tegen de Utrechtenaren hadden gevochten. Er sneuvelden 250 boeren, maar het leger deinsde af en werd ontbonden. De Gelderschen maakten het bonter. Karel van Egmond, die zijn Geldersch hertogdom verdedigde tegen de toenemende macht van de Bourgondiërs onder Karel V, liet zijn mannen telkens binnenvallen in het Bourgondische Brabant. In 1506 plunderde een Geldersch legertje Heeze, Leende en Someren; daarna werd het door de Bosschenaars onder Rudolf van Anholt teruggedreven. In 1528 had Maarten van Rossem een grooten strooptocht in Brabant georganiseerd; de stedelijke garnizoenen, vereenigd met de boeren, vielen de troepen van de Gelderschen bij Heeze en Leende aan, van wie er 900 sneuvelden en de overigen terugweken achter de Maas. In den strijd tusschen de Nederlanden en Spanje stond Willem van Hoorne eerst in dienst van de Staten van Brabant, maar toen in de gelederen van den Prins van Oranje de scheiding ontstond tusschen de aanhangers van de oude leer en die van de nieuwe leer, toonde de Heer van Heeze zich trouw aan de oude. Aldus kwam hij weer aan Spaansche zijde te staan, maar verdacht van beraming van een aanslag op Parma werd hij op 8 November 1580 op vonnis van een speciale rechtbank onthoofd. Tot 1615 bleef het kasteel aan de familie van Hoorne, die het toen voor 180.000 gulden verkocht aan Reinier van Renesse, graaf van Warfusé, chef des finances du roi d'Espagne in de zuidelijke Nederlanden, — iemand van bedenkelijk karakter. In 1660 werd Albert baron

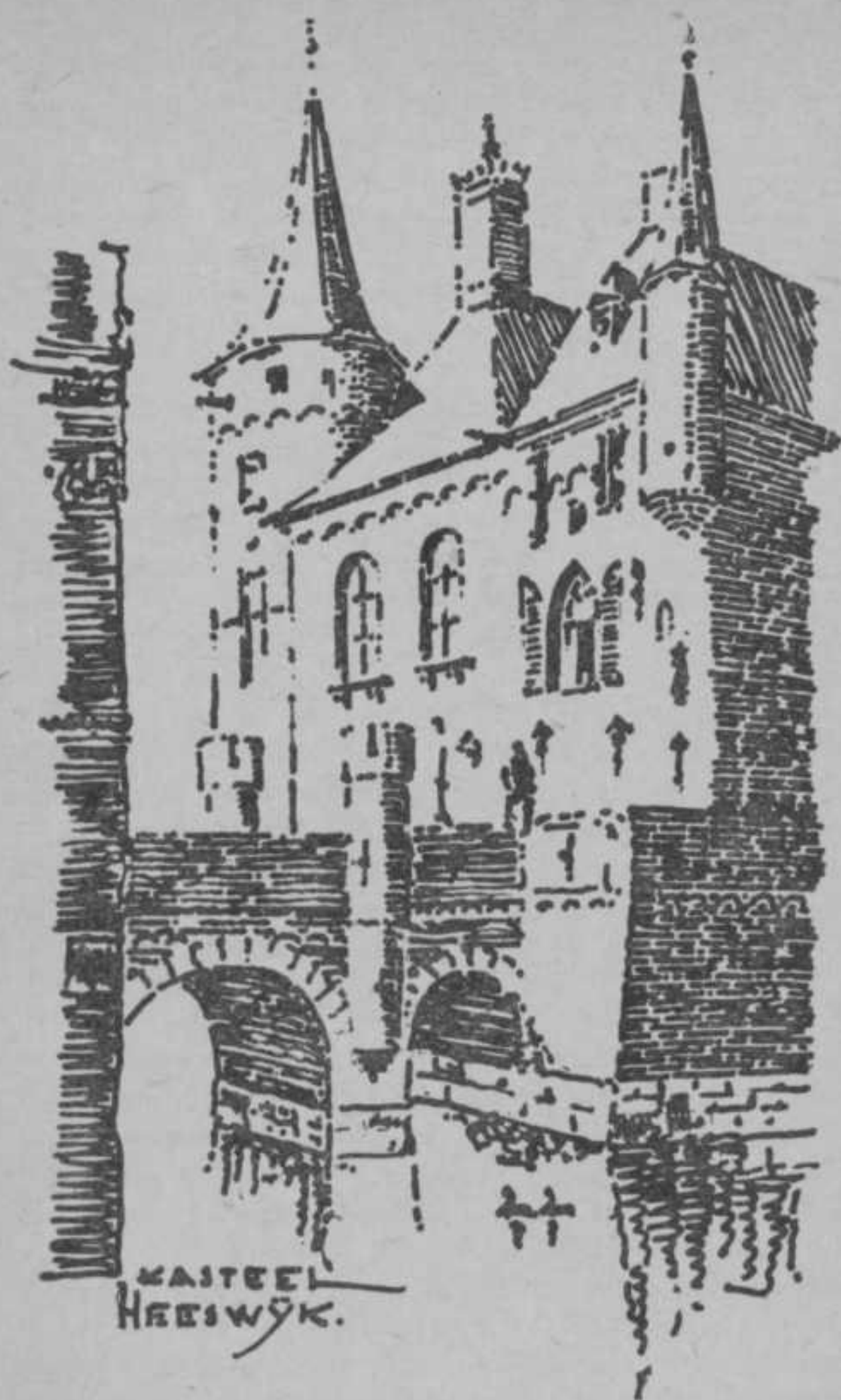

Fig. 3

Snouckaert van Schaumburg eigenaar van Heeze en Leende; hij woonde 's winters te 's Hertogenbosch waar hij schepen was. Zijn korte leven (1637-1678) besteedde hij goed; hij bouwde het kasteel, dat wij thans kennen. De Fransche wijsgeer François Adam baron de Holbach kocht in 1733 heerlijkheid en kasteel; waar hij ook woonde en werkte. Merkwaardig is, dat deze Parijzenaar, wiens boeken geenszins kerkelijk gezind blijken, in 1737 aan de Staten-Generaal verzocht om vergrooting van de katholieke kerk te Heeze „waer hij suppliant zig metterwoon had neergezet en zijne ordinaris verblijfplaats hield”; dat gebouw was zoo klein dat de Heer van het dorp het niet bezoeken kon dan „met veel ongemacken en in een gedrang gepaert met veele benautheden.” Sinds 1759 is het kasteel in het bezit van de familie van Tuyll van Serooskerken; de tegenwoordige bezitter Samuel John baron van Tuyll van Serooskerken heeft het kasteel en de omgeving waardig gerestaureerd.

Ook *Loon op Zand* heeft zijn kasteel, maar dit is slechts een vage herinnering aan betere dagen. Binnen grachten staat er sinds 1777 een rechthoekig gebouw met gepleisterde gevels en gedekt door een wolfsdak met dakruiter. Men moet het zien op een lichten lenteochtend of op een bronzen herfst dag, om de romantiek ervan te gevoelen.

Ondanks alle lotswisselingen toont het kasteel Nieuw-Herlaar te *Sint Michielsgestel*, dat ook doofstommen-instituut is geweest, nog iets van zijn voorname afkomst. De achzijdige traptoren van baksteen met hoekblokken van natuursteen (15de eeuw) beheerscht het landschap bij de Dommel.

In vervallen staat wacht het kasteel Aldendriel te *Mill* op het oogenblik dat iemand zich over zijn lot ontfermt. Uit de zeventiende eeuw stammen de ombouwde voorhof met vijf poorttoegangen en de vernieuwde hoofdboort. Het binnenplein en het baksteen hoofd-

gebouw vragen om een bestemming, die ook de half-gedempte gracht verlossen zal uit het verval.

Mogen wij Onsenoort in het dorp *Nieuwkuyk* nog een kasteel noemen? De romp van een baksteenentoren uit de 15de eeuw is eigenlijk het eenige wat den bezoeker herinnert aan de vroegere beteekenis van de heerlijkheid nabij de hoofdstad van het gewest.

Het dorp *Sint Oedenrode* kon van zijn oude versieringen weinig meer bewaren dan restanten. Eens stond daar het kasteel de Bocht of Dommelrode; thans is hiervan nog een fragment aanwezig in den achtervleugel met vierkanten toren van het Augustinessenklooster. Dan is er het kasteel Henkenshage, maar dit is een zeer nieuwe uitgave van het eigenlijk kasteel, dat in de 15de eeuw het mooie dorp moet hebben verfraaid.

Zoo heeft ook het Maasdorp *Oyen* slechts fragmenten van zijn kasteel, dat er in de 14de eeuw stond: twee zijvleugels van de voorgebouwen met uitspringende ronde hoektorens (± 1600) en muren van een ouder kasteel.

Een ruïne van een hoogen rechthoekigen toren is al wat *Oosterhout* nog bezit van het kasteel Strijen, dat daar omstreeks 1288 gebouwd werd.

Goed bewaard met zijn landelijke omgeving bleef het kasteel Croy in het dorp *Stiphout*. Dit is zeker een der aantrekkelijkste kasteeltjes van Brabant, een schilderachtig, eenigszins exotisch, vierkant bouwwerk met een achtkantigen toren van omstreeks 1400 en half-ronde, half-achtkantige torens aan weerszijden van den hoofdingang, die ook met een ronden toren bekroond is. De inwendige versieringen van Croy uit de 17de en 18de eeuw geven aan het geheel, dat uit zijn tuin oprijst, een treffende charme. De geschiedenis kent de freule van Croy – Constans van der Brugghen – de laatste bewoonster uit de familie, die tot den katholieken godsdienst overging en op zeven en zeventigjarigen leeftijd overleed, 19 Maart 1873, nadat zij dat kasteel aan de

weldadigheid gewijd had; voortaan zou haar stichting heeten: Geloof, Hoop en Liefde. De oude boerderijen, die Croy omkransen, vormen een sierlijk geheel van landelijke bouwkunst.

In een wijden omtrek van *Vught*, tot op de wallen van 's Hertogenbosch, is het kasteel Maurick te zien. Zijn geschiedenis is zelfs met die van de stad saamgeweven, niet enkel omdat vermoedelijk Jan Heijns, een van de bouwmeesters van de Bossche kathedraal, in de jaren 1504–1509 het bouwde voor Jhr Jan Heym, later hoogschout van 's Hertogenbosch en de Meijerij, – doch ook omdat in het jaar 1629 Prins Frederik Hendrik hier zijn hoofdkwartier had, toen hij de stad belegerde en overwon. Er is veel veranderd aan dit kasteeltje, vooral bij de restauratie in 1891, maar het is een elegante verschijning gebleven, die het dal van de Dommel zeer verfraait. De grachten en bloementuinen verfijnen de werking van de oude baksteenmassa, speels bewerkt met twee, achtkantig uit het water oprijzende, ronde torens, die de hoofdpoot flankeren en met ronde torens aan den gevel; op de binnenplaats tegen den achtergevel met een hoogopgaanden traptoren. Ten noorden de wijde poldervlakte, waarachter de breede stad oprijst met haar allesbeheerschende kathedraal, – ten zuiden een bosch, eiken en beuken en dennen, vol wild gevogelte.

Dat het geheel in wezen weinig of niet veranderd is sedert 1629 lezen wij uit een gedicht van Constantijn Huygens, die op 4 Mei van dat jaar bij den Prins in de legerplaats te Vught kwam, in Heer-Heyms-Huizinge oftewel Maurick. De dichter, tevens secretaris van den Prins, was wel een Hagenaar van geboorte (4 September 1596), maar geen vreemde in het toenmalige Brabant, want zijn vader Christiaan was geboortig uit Terheijden bij Breda en zijn moeder, Susanna Hoefnagel uit Antwerpen. Constantijn zond aan zijn broer deze verzen:

Afb. 1

Afb. 2

AU SIEGE DE BOIS LE DUQ.
DANS LA MAISON DE IO^r HEEM A VUCHT ¹⁾

Mon frere, qui croyez qu'en ces lieux je m'ennuie,
Voyez s'il y a rien d'esgal à mes esbats.
L'enten parfaitement les coups d'Artillerie,
Mais que le Rossignol ne m'en empesche pas.

Ma chambre, à trois costez perceé en deux lumieres,
Descouure du Ponent les meilleurs de noz gens,
Vers le septentrion jardin, ville et riuieres,
Au Midi quartiers d'autant de Regimens.

L'apperçois Bois-le-duq, qui aujourd'hui se somme,
Quoy qu'à le veoir de loin il nous semble nager:
Mais ce n'est qu'au trauers du bois d'un Gentilhomme,
Qui n'est que jardinage et parterre et verger.

Si le froid m'importune, un double feu de chesne
Qui ne me couste rien que l'envoyer querir,
Soulage promptement de guerison certaine
La peine dont ailleurs je me suis veu mourir.

Si la chaleur du jour estouffe l'air en sorte
Qu'il semble que l'Esté se haste de venir,
Le trouue tant d'abri à trois pas de la porte,
Que quasi le Voorhout m'en sort du souuenir.

Huygens.

¹⁾ Den 4den Mei kwam Huygens bij den Prins in de legerplaats te Vucht (Dagb., 15).

Frederik Hendrik had zijn kwartier opgeslagen in Heer-Heyms-Huizinge (zie mr J. H. van Heurn, Historie der Stad en Meyerye van 's Hertogenbosch, 1777, III, blz. 406).

Het vers, dat blijkbaar fragment is, werd zeker niet lang na den 4den Mei geschreven.

vs. De stippeltjes staan in het HS.

Vertaling:

BIJ HET BELEG VAN 'S HERTOGENBOSCH IN HET HUIS VAN J^r HEEM TE VUCHT

Mijn broer, die meent dat ik mij hier verveel,
Kijk eens of mijn ontspanning haar weerga heeft.
Ik hoor volop de knallen van het geschut,
Maar laat de nachtegaal mij dit niet beletten.

Mijn kamer, aan drie zijden doorboord met twee vensters,
Ontdekt van den westkant de besten van onze menschen,
Naar het noorden tuin, stad en rivieren,
In het zuiden kwartieren van evenveel regimenten.

Ik aanschouw 's Hertogenbosch, dat heden zich verheft
Ofschoon het, als wij 't uit de verte zien, schijnt te zwemmen;
Maar ik zie het slechts doorheen het bosch van een edelman,
Een bosch dat enkel groentenkweekerij is en bloemtuin
en boomgaard.

Als de koude mij hindert, dan is er een dubbel eikenhoutvuur,
Dat niets kost dan de moeite van houthalen,
En het verlicht terstond met zekere genezing
De kwaal waaraan ik elders bijna dood gegaan ben.

Als de warmte van den dag de lucht zóó stooft,
Dat het schijnt alsof de zomer zich haast om te komen,
Dan vind ik hier zooveel beschutting op drie schreden van de
Dat ik als 't ware mijn Haagsch Voorhout vergeten kan. [poort,

Voor den Brabander, die iets van de geschiedenis van
zijn gewest kent, is het verblijf van Frederik Hendrik
een van de tragische gebeurtenissen der historie. Niet
omdat daar de beslissing viel dat Brabant behooren zou
tot de noordelijke Nederlanden, maar wèl omdat deze
beslissing, nà 1648 vooral, zoo ten nadeele van de be-
volking zou worden gehanteerd. Dit was niet aan den
verstandigen en ruimhartigen Prins te wijten, maar aan
degenen die op onverstandige en enghartige wijze zijn
zegepraal exploiteerden.

Toen Frederik Hendrik er logeerde, was Maurick reeds meer dan drie levenseeuwen voltooid. Omstreeks 1312 woonde daar al een leenman van den Hertog van Brabant Johannes Lyscep. De familie Lyscep, die goed in de bloemen zat, leverde jaarlijks op den dag van den Maria-omgang te 's Hertogenbosch dertig bloemkransen, of bloemenhoeden, ten dienste van de broeders van de Lieve-Vrouwe-broederschap, zooals blijkt uit een bewaarde akte van 1496. In 1474 was het goed overgedragen aan de familie Heym, van wie jonker Aert Heym de meest bekende bewoner van Maurick geworden is. Deze woonde er sinds 1521 en werd in 1526 beëdigd als hoofdschout met de opdracht, Ravenstein tegen de Gelderschen te verdedigen. Hij slaagde erin, Poederoyen, het stamslot van Maarten van Rossum, te vernietigen. Uit erkentelijkheid liet de Geldersche veldheer in 1543 Vught afbranden, „maer Aert Heym behield zijn huijs”, schrijft een tijdgenoot. Verondersteld werd dat de twee legeraanvoerders van Brabant en Gelderland, ondanks den strijd van hun heeren, met elkander op goeden voet stonden. De Heyms verbleven klaarblijkelijk enkel in den zomer buiten, want zij bekleedden ambten in het bestuur van 's Hertogenbosch. Trouwens, een kasteel als Maurick was in den winter nauwelijks te verwarmen. Geleidelijk verloor het zijn beteekenis als steunpunt van het oude hertogdom Brabant. In 1601 op Allerheiligendag sloeg prins Maurits met het Statenleger het beleg voor 's Hertogenbosch, dat door Van Grobbendonck verdedigd werd; de prins nam zijn intrek in Maurick, waaruit hij nog dezelfde maand door de hevige koude verdreven werd. Een jaar later, na de inneming van Grave op 20 September 1602, kwam hij er weer om de stad te belegeren en weer te vergeefs, al veroverde hij de hoeve den Grooten Pettelaar, oostelijk van Maurick. Na 1629, toen Frederik Hendrik met 40.000 man 's Hertogenbosch tot overgave aan de Staten dwong, bleef de familie Heym Maurick bewonen.

In 1681 kwam het kasteel door koop aan de familie Van Beresteyn, in 1884 aan de familie Van Lanschot, die het deed restaureeren. Eerst sinds de moderniseering van het inwendige wordt Maurick ook 's winters bewoond. Op feestdagen roffelen de gildebroeders van Vught er de trom en zwaaien zij er de vendels, onder het eeuwenoud geboomte van de eiken- en beukenlanen, nabij de ophaalbrug en de vroolijke steenvormen.

Voor den historicus zou een opsomming van de Brabantsche kasteelresten gemakkelijk wezen, maar wat heeft de hedendaagsche wandelaar daaraan? 't Is een sombere romantiek, een inventaris van knekels en schelds op te maken. De broosheid van de scheppingen der menschen spreekt toch al zoo duidelijk verstaanbaar tot iederen wandelaar, die met open oogen en open gemoed de wereld om zich heen bekijkt! Maar om niet al te onvolledig te wezen in een schets van het Noordbrabantsche dorp moeten wij toch een enkele ruïne bekijken en iets ervan vertellen. Hiervoor behoeven wij niet ver te zoeken. Op anderhalf uur gaans ten noorden van 's Hertogenbosch ligt het kleine dorpke *Bokhoven* ten zuiden van de Maas. Dat heeft zijn kasteel en zijn geschiedenis gehad. Zulk een plaatsje aan de rivier moet al in den vroegsten tijd bewoond geweest zijn, maar in de akten wordt het eerst in de dertiende eeuw genoemd. De heer had er zijn burcht, die het breede water beheerschte. Keizer Maximiliaan verhief de heerlijkheid tot baronie. Familiën volgden elkaar op: toen Gelderland niet meer de Bourgondiërs in het Brabantsche land bestreed, herrees het kasteel, dat in 1498 met kerk en huizen en al was platgebrand. Het geslacht Immerzeel van Lier bezat de heerlijkheid tijdens den tachtigjarigen oorlog en slaagde erin, het graafschap als een vrije heerlijkheid buiten de macht der Staten te houden. Zoo bleef Bokhoven een dorp, waar de katholieke godsdienst vrij en ongestoord kon

worden uitgeoefend, toen dit na 1648 in Staats-Brabant verboden was. De prelaat van de abdij van Berne bezat sinds 1369 het recht, in Bokhoven een pastoor te benoemen, en wist de eeuwen door dit recht toe te passen. Bokhoven was een oord, waarheen de geloovigen uit de omgeving, zoowel Brabant als Gelderland, den weg wisten te vinden. Na de Immerzeels, wier laatste telg,

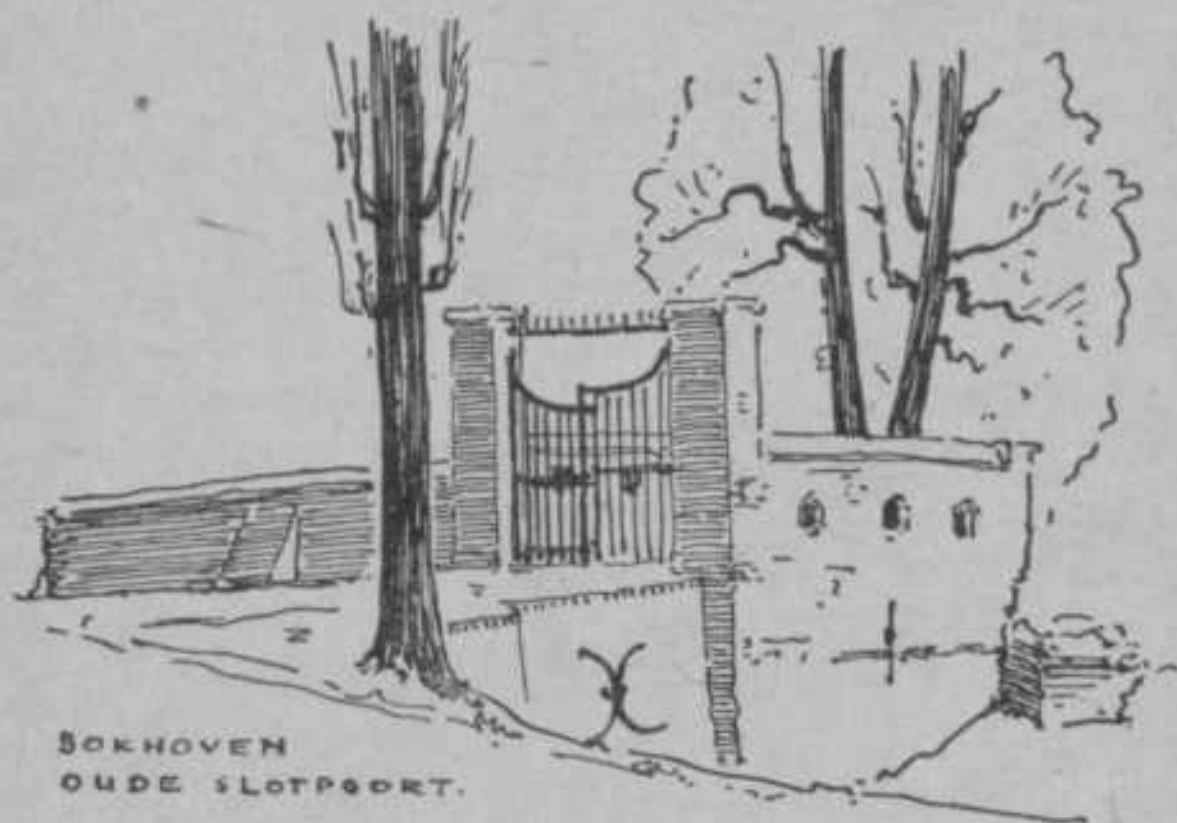

Fig. 4

graaf Karel – een man met gekrenkte geestvermogens – in 1741 overleed, kwam het graafschap aan Christina van Salm en vervolgens aan graaf Anne Louis Alexandre de Montmorency, prince de Rebecq. Deze vluchtte in 1793 uit Frankrijk naar Bokhoven, waar de voorburcht van het kasteel een veilig onderdak scheen te bieden. Scheen... Reeds in 1672 hadden de legerbenden van Lodewijk XIV het kasteel gehavend; toen hun nazaten in 1794 daar neerstreken, hebben zij de woning van de adellijke emigranten grondig vernield. Wat er toen gespaard werd, staat er nóg. Het is weinig; het is bijna niets. Maar de dorpelingen weten elkander te vertellen, dat het einde van het kasteel grootsch ge-

weest is: met de Montmorencys had in dezen oogenschijnlijk vergeten uithoek van Brabant ook een ander lid van den Franschen adel zijn toevlucht gezocht, de aartsbisschop van Lyon, Yves Alexandre de Marboeuf, markies de Reves. Deze diende het sacrament van het vormsel toe aan elfduizend geloovigen uit een verren omtrek. Bokhoven werd in 1800 ingelijfd in de Baatafsche republiek. De Montmorencys werden echter in hun bezit gehandhaafd; dit waren de gronden en de ruïnes van het kasteel. In 1817 trouwde Charlotte de Montmorency met Gustave de Levis, hertog van Mirepoix, in wiens familie de goederen bleven tot 1928, toen zij verkocht werden en verburgerlijkt onder den naam N.V. Landgoed Bokhoven. Het poortje staat er nog als een herinnering aan betere dagen, — en in het dorp het karakteristieke rechthuis, waar de graaf of zijn vertegenwoordiger de belangen van zijn dorpelingen behartigde, — en in de kerk het vorstelijke grafmonument van graaf Engelbert van Immerzeel en zijn gemalin Helene de Montmorency. Deze tombe, door Art. Quellinus vervaardigd, was eigenlijk bestemd voor de predikheerenkerk te Antwerpen, maar sinds 1651 staat dit meesterstuk van beeldhouwkunst in het nederige Bokhoven, — bescheiden achtergrond van veel menschelijke grootheid en menschelijke misère.

Omdat de wording van de Brabantsche dorpen zoozeer is samengeweven met de geschiedenis van de kasteelen, dient voortaan alles te worden beschermd wat hiervan bewaard bleef. Gelukkig is dit inzicht in de waarde ervan vrijwel algemeen aanvaard. Ook de dorpelingen beseffen het. En hun kinderen, die iets van de geschiedenis van Brabant weten, zien in de omgeving van de oude kasteelen de verwezenlijking van de schoone droomen van een schoon verleden.

HOOFDSTUK III

BOERDERIJEN EN WONINGEN

Brabant is een boerenprovincie; ondanks den groei van de steden, ondanks de uitzetting van de nijverheid. Dat is dus: een gewest met een bevolking die haar kernachtige kracht ontleent aan den dagelijkschen omgang met de natuur, aan de vertrouwelikheden met het worden en vergaan van al wat groeit en bloeit, aan de gelatenheid tegenover al wat uiteraard onvermijdelijk is, aan den wil om de natuur te beheerschen tot den dienst van de gemeenschap. Deze eigenschappen zijn geërfd van geslacht op geslacht. De taaie nakomelingen van de Franken hebben zich gehecht aan den bodem dien zij nu welhaast duizend jaren bewerken; zij kennen hun aarde en zij houden ervan; zij arbeiden zonder haast en zonder drift, omdat deze bodem zich in zijn wezen niet haastig noch driftig laat bewerken. Alles moet hier zijn tijd hebben; de bodem leert geduld; de bodem leert volhouden; de bodem leert oplettendheid en overleg; de bodem leert zelfs voorzichtigheid; de bodem leert ook bescheidenheid en eenvoud.

Het wezen van den Brabantschen dorpling heeft zich geuit in den bouw van zijn boerderijen en woningen. Op dezen bouw heeft ook de historie haar stempel gedrukt.

Zooals wij reeds zagen, heeft de vestiging van de dorplingen gedurende de middeleeuwen haar vorm te danken gehad aan de beschermende kracht van de kasteelen. Na de consolidatie van het staatkundig leven van het gewest, konden de bewoners wat verder uitzwermen, maar zij bleven toch liefst in groepen samen, ook al berustte de groepsvorming niet op familieverwantschap. Terecht heeft Severijnen vastgesteld, dat de

levendige sociaal-aangelegde aard, het Frankisch karakter met zijn Keltischen ondergrond, de Brabanders noopte zich te vereenigen in dorpen, dorpjes en gehuchten. Eenzamen zijn er in Brabant niet veel te vinden.

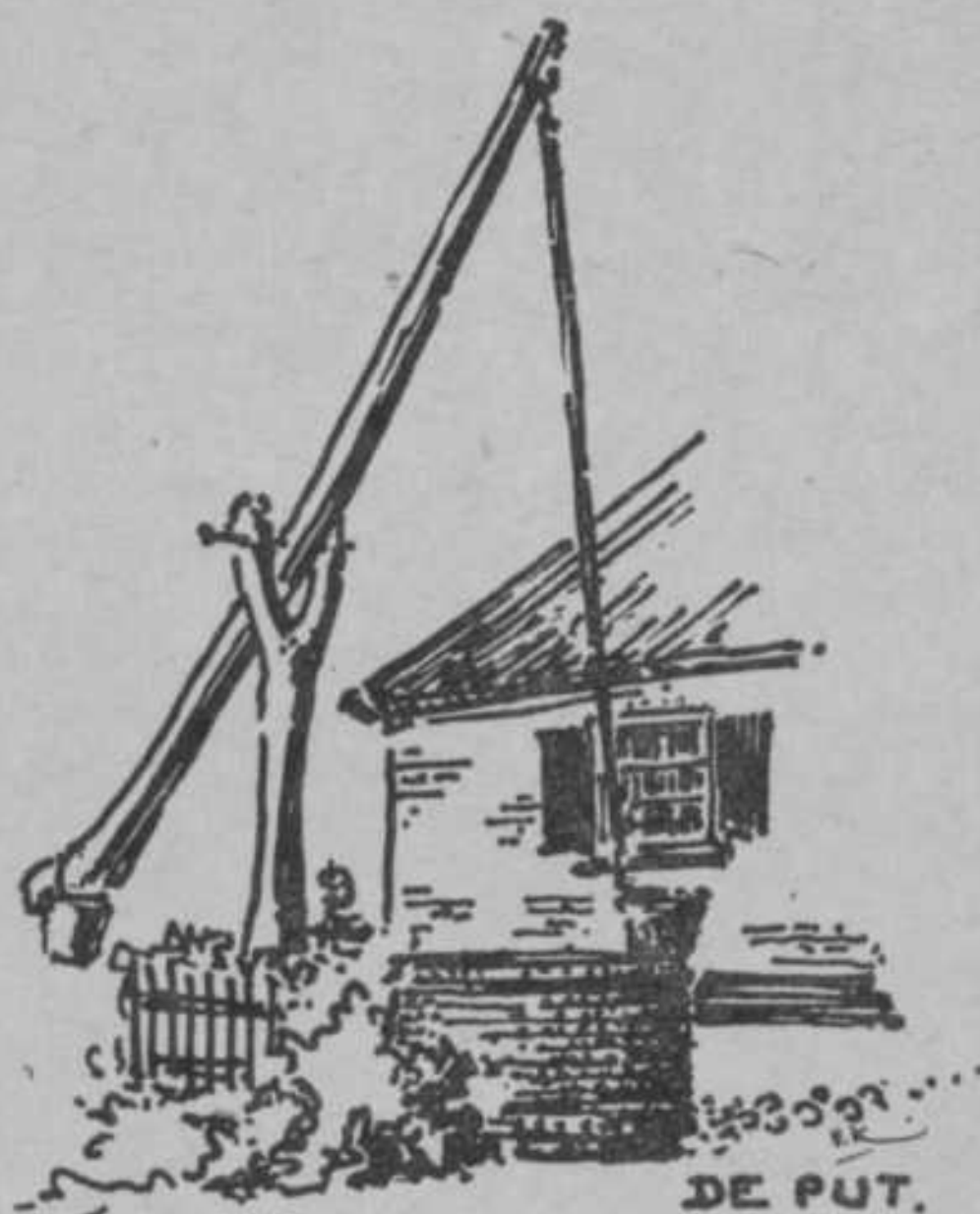

Fig. 5

Ook in onzen tijd, die vooral in de Peelstreek nog verscheidene dorpen tot wording en opkomst bracht, was het steeds een heele bevolkingsgroep die aan 't ontginnen en aan 't bouwen ging. Voor het kerkgebouw werd dan een flinke ruimte bestemd, waarbij al spoedig een school en menigmaal ook een klooster verrees. De boerderijen behooren voor het meerendeel tot het Frankisch-Keltische of langgeveltype. De afzonderlijke

deelen van het huis zijn daarin naast elkaar gebouwd, zoodat mensch en vee bij elkaar wonen en tevens de winterarbeid onder datzelfde dak kan worden verricht. De bouw der eigenlijke boerderijen is ruim en wijd. Zij staan zeer eenvoudig in het land, zonder praal of pracht, fors, breed, niet hoog, degelijk, sober. De grond maakte niemand rijk, althans de zandgrond, daarom werd er zuinig gebouwd, met weinig kostbaar metselwerk en veel ruimte in de kap. De groote, beschuttende daken zijn karakteristiek voor de Brabantsche boerderij, — ook in het noordwesten van Brabant waar de vette klei meer speelschheid toeliet. Op den zandgrond vond de boer zijn bouw materiaal in zijn naaste omgeving: eikenhout, wilgentwijgen, riet, stroo, leem. Tot omstreeks 1870 werden de boerderijen vooral van hout gebouwd; wanneer het dak met riet gedekt was, werd de metselaar geroepen om de steenen buitenmuren te maken. Deze muren werden aangestroomd tegen het houtwerk, dat meestal zonder waterpas en meethaak was neergezet, zoodat ook menige muur meer buiging kreeg dan een architect zou aandurven. Soms liet men de houten stijlen in den gevel onbekleed; vaak werden zij geheel ingemetseld. De binnenmuren eischten weinig zorg: de eene boer nam genoeg met gepleisterd vlechtwerk van wilgenteenen, op eiken staanders, — de ander met gemetselde turf, als er veengrond in de buurt te vinden was, — een derde met klei-steenen, in de zon gedroogd. Met het houtwerk nam de boer het ook zoo nauw niet. Wanneer de eikeboom eenmaal geveld was, werd hij al spoedig verwerkt. Nat en wel ging het hout in den bouw. Maar het hout liet zich dit niet welgevallen zonder tegensparteling: het begon in den bouw te trekken en te buigen. Dit is de oorzaak dat zooveel rieten daken van oude boerderijen hobbelig geworden zijn; zij hebben de golvende lijn die dichters en schilders in verrukking brengt, maar die voor den reizenden stedseling een raadsel is. Deze vermoedt al spoedig dat zulk

Fig. 6

een doorbuigend dak bouwvallig is, maar in werkelijkheid is het meestal oersterk en zeer draagkrachtig. Door haar kleur en haar lagen bouw schijnt de boerderij wat zij is: bescheiden onderdeel van het landschap. Overal in het oude Brabant is eenvoud een kenmerk.

De oude boerderijen, opgetrokken toen de dorpsstimmerman zijn ambacht goed kende en met den boer overlegde, zijn voor het meerendeel op een uitgezocht stukje grond geplaatst, liefst wat hoger om wateroverlast te voorkomen, en met de woonvertrekken en den stal aan den warmen kant waar de zon binnenschijnt. Dan is er de versiering met boomen, 't liefst met de geurige lindes, maar ook met canadas of notelaar, die in het goed seizoen prettige schaduw geven, wanneer de boer 's middags of 's avonds met zijn gezin een kwartiertje rust op de houten bank voor het huis.

Bij de opkomst van den boerenstand in Brabant omstreeks 1900 heeft de dorpsarchitectuur geen gelijken tred gehouden met den stoffelijken vooruitgang van de dorpelingen. Een soort ambachtsschoolstijl verbrak de banden met het verleden en werkte met prentjesachtige modellen zelfs de kleurigste en vormenrijkste dorpen omlaag. Er werden miserabele bouwsels neergezet, die mooi moesten heeten omdat enkele stadstierlantijnen erin waren verwerkt, maar die foei-leelijk waren en vooral ondoeltreffend. Een boer heeft geen behoefte aan een middenstandswoning met een erkertje en een balkonnetje; hij heeft ruimte nodig en beschutting voor zichzelf, zijn vee en zijn arbeid. De oude vormen, die eeuwenlang hebben voldaan (enkele boerderijen uit de 16de, verscheidene uit de 17de eeuw bleven gespaard) behoeven niet te worden verloochend. De armoedige bouw uit den tijd van de onderdrukking en de eerste halve eeuw van het herstel droeg nog de karaktertrekken van Brabants eersten bloeitijd; de bouwwijze van na 1870 is hier en daar het verleden onwaardig geweest. Maar ook dit leed schijnt alweer geleden; de

boeren zelf en hun beste leiders hebben thans de traditie grootendeels in eere hersteld.

't Is te verwachten dat na dezen wereldoorlog van 1939 tot ? de Brabantsche boer zichzelf beschermen zal tegen bouwers die noch de traditie noch het landschap noch den boerenarbeid respecteren. Over geheel de provincie werkt nu het Bouw-, Woning- en Welstandstoezicht, ingesteld op initiatief van den gouverneur jhr mr dr A. van Rijckevorsel, dat vooral aan de belangen der dorpelingen alle recht laat wedervaren.

*

Het woningvraagstuk heeft voor de dorpen verschillende kanten. Niet enkel de boer bewoont het dorp; door de toeneming van de nijverheid wonen daar ook zeer vele handarbeiders; door de vergemakkelijking van het verkeer eveneens zeer vele stedelingen.

Dat de handarbeiders van Brabant niet allen in de steden zijn saamgedrongen, is een groot geluk. Voor het behoud van den eigenaard der bevolking is het een zegen. Maar ook voor het behoud en de verbetering van de volksgezondheid. De voortdurende omgang met de natuur behoudt in den handarbeider verscheidene boereigenschappen, die maatschappelijk van bijzondere waardé zijn. In economisch opzicht beteekent het trouwens ook iets, dat de handarbeider beschikt over een stuk grond, dat hij bewerken en betelen kan. Overal waar de industrie haar intrede gedaan heeft, is de Brabantsche dorpsbewoner erin geslaagd iets van het boerenleven voor zichzelf te redden.

De huisvesting van deze dorpelingen heeft niet steeds beantwoord aan de eischen die wij thans stellen. De uiterst primitieve arbeiderswoningen uit den vervaltijd zijn misschien te lang in gebruik gebleven, omdat zij toch nog veel vóór hadden op de steedsche arbeiderswoning: lucht, licht en een lap grond voor tuin en hof.

Aan den snellen bevolkingsaanwas is het toe te schrijven, dat de verbetering van de volkshuisvesting op het platteland te wenschen liet. Eerst na den wereldoorlog van 1914-1918, toen de nood snel steeg, is in verscheidene dorpen ernaar gestreefd, te voorzien in de behoefte aan woningen voor industrie-arbeiders. Aanvankelijk

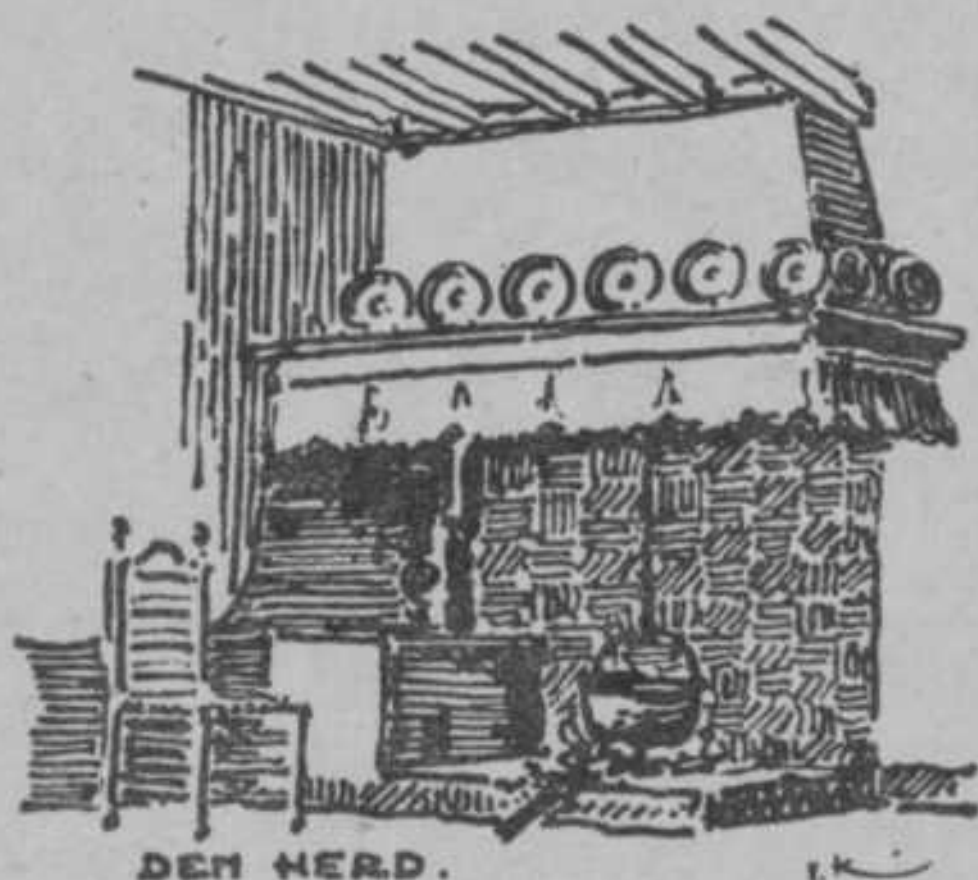

Fig. 7

door slechts weinigen met eenig geluk. Noch de gemeentebesturen, noch de architecten waren opgewassen tegen de moeilijkheden van een tijd die snel en doortastend optreden van beiden eischte. Wij zouden verscheidene dorpen kunnen noemen, waar de mislukking van den zoogenaamden volkswoningbouw een leelijke wonde heeft geschroeïd in het dorpslichaam. Wie te voet of op de fiets door de provincie gaat, ziet dat zelf wel: hier en daar grijnst de troosteloosheid van een steedsche volksbuurt hem tegen uit een landschap dat om glimlachende woningen tusschen groen en geboomte vraagt. Dat is meest het geval in de nabijheid van

de industrie-centra. Hoe volkomen leelijk zijn die misbaksels van wat steen en hout in vergelijking met de fraaie, eenvoudige boerderij en zelfs met de kleine maar karakteristieke arbeiderswoning uit het oude Brabant! De groei van de nijverheid houdt het probleem in stand,

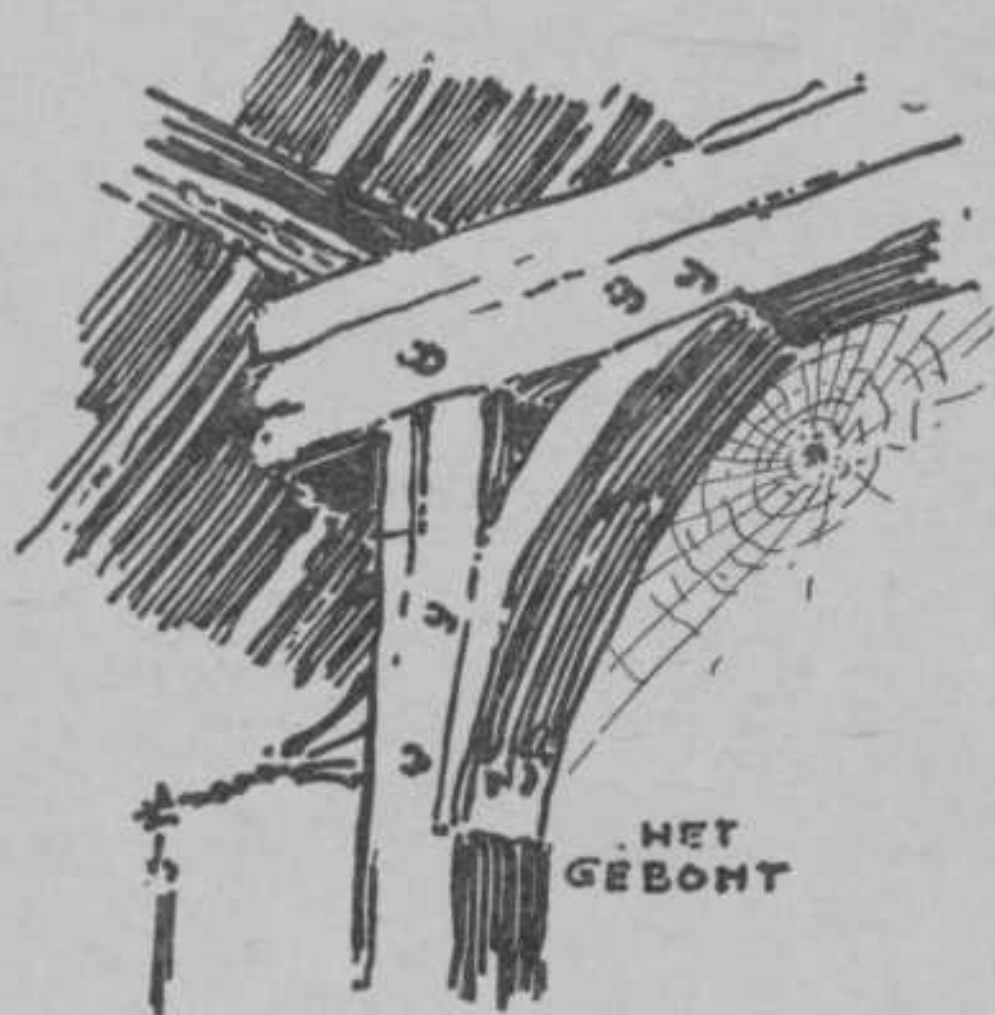

Fig. 8

al zijn de hulpmiddelen tot oplossing ervan aanmerkelijk vermeerderd door de werking van de provinciale electriciteitsmaatschappij en de ruim-opgezette en doorgezette drinkwatervoorziening. Er moet gebouwd worden voor velen: laat het goed zijn en degelijk en vooral ook met ruimte, want het Brabantsche gezin is kroostrijk en de kinderen verwilderen wanneer zij in en bij de woning geen ruimte vinden voor hun kinderspelen. De goede, luchtige, vroolijke woning voor den handarbeider en zijn gezin brengt haar rente op aan de maatschappij.

*

Bij het tafereel van het Brabantsche dorp mag het klooster niet ongenoemd blijven. In Brabant is dat een verschijning van eigen bodem, zóó karakteristiek dat de bevolking de aanwezigheid van een of meer kloosters in een dorp als de natuurlijkste zaak ter wereld beschouwt.

In het schetsje van de oergeschiedenis van Brabant hebben wij de kloosters reeds vermeld. De kloosterlingen zijn de bouwers en ontginners van het oude Brabant geweest. Van den grond en van de geesten. In de gewestelijke cultuur is iets van de alleroudste klooster-cultuur overgebleven, zooals de gastvrijheid die steeds een kenmerk van Brabant was en de gulheid jegens vrienden en bezoekers, — om slechts een paar eenvoudige eigenschappen te noemen.

Gedurende de middeleeuwen was Brabant zeer rijk aan kloosters, zoowel in de steden als op het platteland. Na 1648 zijn zij vrijwel alle, bijna spoorloos, verdwenen, omdat hun voortbestaan binnen het Generaliteitsland verboden was. Een enkel fragment uit de vijftiende eeuw bleef te St Agatha bij Cuyk bewaard. Voor de rest moet onze verbeelding zich tevreden stellen met geschreven historie. De zeventiende eeuw zag binnen Brabant enkele kloosters verrijzen op terrein waar de Republiek der Vereenigde Provinciën niets te vertellen had, zooals in *Velp* bij Grave, waar het eerbiedwaardige, zeer eenvoudige en karakteristieke klooster van de Capucijnen in 1645 huisvesting bood aan de kloosterlingen die uit 's Hertogenbosch waren verdreven, — in *Oosterhout* waar de Norbertinessen in haar proosdij van St. Catharinadal (1647) de bescherming van het Huis van Oranje genoten, — in *Boxmeer* met zijn stijlvol Carmelieten-klooster, — in *Huybergen*, waar de opgeheven orde der Wilhelmiëten thuis was.

De eigenlijke herleving van het kloosterwezen in Noord-Brabant jaarteekent van 1840. 't Was Koning Willem II, de vriend van Brabant, die terstond na de aanvaarding

van de regeering het bij Souverein Besluit van 2 September 1814 aan de kloosters in Noord-Brabant gestelde verbod ophief en bij Koninklijk Besluit van 28 November 1840 aan een zevental geestelijke vereenigingen toestond „om nieuwe leden in hare samenleving aan te nemen, overeenkomstig de voor die instellingen be-

Fig. 9

staande statuten en behoudens de geestelijke rechtsmacht van den kerkvoogd van het betrokken district". 't Waren de oude kloostergebouwen in de dorpen, die aldus nieuw leven ontvingen: *Cuyk* (St. Agatha) met zijn kruisheeren, *Boxmeer* met zijn Carmelieten en Carmelitessen, *Deursen* met zijn Augustinessen, *Haren* met zijn Capucinessen, het stadje *Megen* met zijn Minderbroeders en Clarissen, *Uden* met zijn Kruisheeren en Brigittinen, en *Velp* met zijn Capucijnen. Dit Velpsche klooster bindt zichtbaar het verleden aan het heden. Toen in 1629 de Bruggeling pater Basilius als gardiaan

Afb. 3

Afb. 4

van het Bossche Capucijnenklooster de stad had moeten verlaten, kwam hij op goeden voet met den vestingscommandant van Grave en kon hij zich te Velp vestigen. Schilderijen en meubels van het klooster, dat Emmaus genaamd is, verraden de afkomst der stichters uit het Vlaamsche land. In uitersten eenvoud heeft het zich gehandhaafd, ondanks alle avonturen. In 1840 bestond de kloostergemeente nog slechts uit eenige afgeleefde grijsaards. In den refter wordt Willem II dagelijks herdacht wegens zijn besluit, dat ook dit klooster met zijn barok-kerkje herleven deed.

Sindsdien heeft Brabant ook in dit opzicht zijn traditie herkrege. In sommige dorpen staan kloostergebouwen, die naar buiten iets uitstralen van het opgewekte geestesleven dat er heerscht. De architectuur der kloosters heeft evenmin als de burgerlijke gedurende de negentiende eeuw haar evenwicht kunnen vinden in een machtigen stijl. Cuypers en enkele andere bouwmeesters zijn erin geslaagd, de idee van het gemoderniseerde kloosterwezen te vertolken in hun kunst, maar er werden ook veel kloostergebouwen getimmerd en gemetseld die niet boven de materie uitgroeiden. In de twintigste eeuw brak een sterker besef van het wezen der kloosterarchitectuur door. Als model mag genoemd worden de Sint Paulusabdij te *Oosterhout*, gebouwd naar de plannen van den Benedictijnermonnik, Dom Bellot; een voorbeeld van harmonieuze en spiritueele baksteentoepassing, waarvoor de architect Berlage groote bewondering uitsprak.

Van de kloosters naar de herbergen lijkt de stap wel heel groot. Kenners van de geschiedenis weten dat de stap slechts klein is, want in de middeleeuwsche kloosters werd de gastvrijheid zóó beoefend dat elk klooster dagelijks verscheidene vreemdelingen herbergde, dus in den letterlijken zin des woords een herberg was. De

regel der monniken van Sint Benedictus (480–543), die een der voornaamste grondslagen was voor de Westersche beschaving, bevat een hoofdstuk dat gewijd is aan de gastvrijheid. Gasten ontbreken nooit in een klooster, schreef Benedictus, en hij beval: „alle aankomende gasten behooren te worden ontvangen als Christus, want deze zal zeggen: ik bent gast geweest, en gij hebt mij

Fig. 10

ontvangen. En aan allen worde passende eer bewezen, vooral aan de huisgenooten des geloofs en aan de pelgrims.”

De ontwikkeling van het maatschappelijk leven heeft de ontwikkeling van het herberg- of hotelwezen bepaald. In de provincie waren het de steden, die dat tot een zekeren bloei brachten. Gedurende den bloeitijd onder de Bourgondische vorsten, toen Brabant drukke betrekkingen met het klassieke land van het goed logies en de goede keuken onderhield, waren in de steden logementen te vinden, die niet onderdeden voor de klassieke huizen van daarginds. Ook in de voorname dorpen, waar de reizigers hun paarden wilden stallen en

zelf bleven overnachten. Zelfs in Brabants vervaltijd bleef hier en daar een herberg „de Gouden Leeuw” (de naam is afkomstig van de Fransche woordspeling *Au lion d'or* = *au lit on dort* = hier kan men in een bed slapen, dus niet in een slaapplaats waar vier of meer vermoeide reizigers samen één ligruimte moesten deelen) of een „de keizer” of een „de zwaan” of een „de kroon” op peil.

Van een „de zwaan” gesproken, — zoo staat er een in Oirschot, die al meer dan drie eeuwen leven achter zich heeft. Oirschot bekleedde in de Meijerij van 's Hertogenbosch een zeer voorname plaats. De landadel woonde er graag — een straat heette zelfs de Rijkeluistraat, omdat van de zestig huizen er wel twintig door edellieden werden bewoond. Ook waren er kanunniken, die in de prachtige Sint Pieterskerk de kerkelijke diensten verrichtten, en van wie de familieleden allicht in den zomer heerroom of heerneef eens kwamen bezoeken. Er was een kapittelschool, zeker een van de oudste en voornaamste onderwijs-inrichtingen van de noordelijke Nederlanden, want reeds in de vijftiende eeuw werden daar naast de godgeleerdheid ook de rechten gedoceerd en kon men er vreemde talen, zelfs hebreeuwsch leeren. De vijftiende eeuw was Oirschots gloriëtijd, want toen hield hertog Antonie van Brabant er zijn verblijf. Voor de deftige reizigers stond er tusschen de vrijthoven van het Mariakerkje en de St Pieterskerk als logement de herberg en brouwerij „de Zwaan”, voor de arme reizigers en pelgrims het gasthuis van St Joris. Nadat het huis door brand vernield was, werd „de Zwaan” in 1625 herbouwd. De herberg heeft in den loop der eeuwen veel voorname personen gehuisvest, o.a. in 1670 de familie Moretus die den befaamden doctor Fey bezoeken kwam, — en in de jaren 1830–1839 de drie koningen uit het Huis van Oranje. Van 1732 tot 1916 bleef „de Zwaan” eigendom van de familie Somers, waarvan de laatste vertegenwoordiger Toon Somers een

internationale reputatie bezat. In zijn beste dagen – tussen 1860 en 1900 – hield Toon de eer van zijn huis zeer hoog. Zijn tafel, die een wijde vermaardheid genoot, presideerde hij zelf met de vormelijkheid die bij een deftigen disch behoort. Hij zorgde dat zijn gasten goed werden bediend; hij recommandeerde den wijn

Fig. 11

die bij het gerecht behoorde; hij gaf goeden raad betreffende dorp en streek aan ieder die daarom vroeg. En hij wist te vertellen, Toon Somers, te vertellen dat het een lust was. Want hij bleef niet eeuwig in Oirschot zitten. Jaarlijks maakte hij een reis naar het buitenland om zich op de hoogte te houden van den vooruitgang van het hotelwezen in de vacantie-oorden. En dan sloot hij vriendschap met mensen, die hem trokken, zooals met den geestigen Schwarzwalders schrijver pastoor Heinr. Hansjakob (1837–1916), die metterdaad de heemkunde van zijn geboortestreek beoefende en met

sympathie zijn reizen in Nederland beschreef. Toon kon vertellen, hij kon ook voordragen – en dat deed hij 's avonds voor de gasten, die ervan hielden. In zijn nadagen kon Toon het bedrijf niet meer baas. Tijdens de eerste jaren van den vorigen wereldoorlog werd het hem te zwaar. De goede disch van weleer bestond niet meer. En menige gast, die zich voor den maaltijd meldde, kreeg te hooren: „jammer dat U gister niet hier was; tòn hadden we zalm.” De gasten van den vorigen dag hadden dit óók te hooren gekregen.

Er zouden meer geschiedenisjes als dit te vertellen zijn over de Brabantsche dorpsherbergen, die tegenwoordig natuurlijk hotel heeten. In *Heeze* staat er één waar iedere schilder, die er vertoefde, een kleurige herinnering aan den wand van de gastenkamer heeft achtergelaten. Uit Nicolaas Beets' *Camera Obscura* kent men de geschiedenis van Keetje uit *Oosterhout's* koppelpaarden.

Doch dat alles behoort tot het verleden.

De nieuwe tijd heeft in de voornaamste vacantieoorden van Brabant goede en zeer goede hotels gebracht. Er is nog ruimte voor méér, – want er zijn te veel koffiehuisjes en logementen, die nog niet geschikt zijn om aan bescheiden wenschen en eischen te voldoen. De moderne herberg, groot of klein, dient in Brabant een karakteristiek Brabantsch uiterlijk en innerlijk te hebben: stijl, kleur en inrichting mogen gerust herinneren aan den Bourgondischen bloeitijd van het gewest, toen de wereldreizigers wisten dat het in Brabant goed pleisteren was.

HOOFDSTUK IV

HET RAADHUIS EN HET MARKTPLEIN

Geen prettiger oogenblikken op een zomerschen dag in het Brabantsche land dan een uurtje vertoeven op een van de mooie marktplainen, die een dorpskarakter hebben bewaard. Neem Etten, neem Hilvarenbeek, neem Oirschot, neem Deurne – ik noem er slechts vier van de tientallen – waar de linden of andere sappige boomen het plein beschaduwen en met de zacht-groene tinten van hun zware loover versieren en waar de plechtige lijnen van kerkgebouwen en voorname huizingen eerbiedig bewaard zijn, dan weet gij meteen welk een waarde een mooi plein voor het dagelijksch leven heeft. Het is een middelpunt voor de bedrijvigheid van boeren en burgers, maar ook voor hun rust en ook voor hun feesten. Een dorp zonder marktplain is een gedrocht. Het mist de gelegenheid om zijn eigen leven te uiten. Het kan zijn menschen niet verzamelen. Het kan geen feest vieren, geen optocht tot zijn recht laten komen. Feesten en optochten op het marktplain, – daarvoor hebben in den loop der eeuwen de Brabantsche schutterijen en schutsgilden gezorgd. De tijden moeten al heel benauwd zijn, voordat de gilden zich stil houden en de jaarlijksche teerdagen achterwege laten. In vrijwel elk dorp van Brabant heeft ten minste één gilde bestaan; een paar honderd hebben hun leven behouden of gerekt tot in onzen tijd. J. A. Jolles heeft in 1933 in zijn werk „De schuttersgilden en schutterijen van Noord-Brabant” een overzicht gegeven van hetgeen nog bestaat, – en dat is niet zoo weinig. De oorsprong van de gilden ligt in het zeer verre verleden, in den tijd toen elke gemeente zich zelve te verdedigen had tegen

booze buren. „Hoezeer de gilden zelf, tot in 't komische soms, van hunne historische belangrijkheid overtuigd zijn”, — verklaart Jolles, — „de geschiedschrijver is dat, op hunne manier, minder en waardeert althans de tegenwoordige meerderheid liever aan den huishoudelijken en volkskundigen kant zoo om hare handhaving van eene oeroude, op sommige punten veel verder dan de stichting der steden teruggaande, traditie van volksgeloof en volksfeest. Wat zij als verdedigers van de groote burgermaatschappij of als helpers bij 't wijziggen der politieke verhoudingen geweest zijn, is niet alleen op den achtergrond geraakt, maar ook in 't verleden van vele dezer dorpsgilden van tamelijk problematisch belang; daarentegen staat ons duidelijk voor oogen wat zij, in den beperkten kring van het dorpsch boerenleven, 't zij als eene soort politie in 't landbouwbedrijf, 't zij als leiders van de jaarlijksche feestelijkheid in verbinding daarmee, maatschappelijk betekenden. Hunne papieren spreken ervan, evenals van die innige, weliswaar niet steeds ongestoorde verhouding tot de Kerk. Zoo was dit vooral, later uitsluitend, hunne taak het dagelijksch bedrijf en 't feestelijk zoo-wel als 't kerkelijk jaar van goede broederschap te doordringen. Hiermede worde het feit dat de schutgilden, met de opkomst der steden, zich in den wapenhandel oefenend, zich tot den strijd — hetzij voor de eigen woonplaats, hetzij in dienst van den hertog — paraat hielden, niet gekleineerd: ook ná 1600 werd nog octrooi verleend, met het doel en bijoogmerk, in 't dorpsgilde een wapen tegen mogelijk gevaar van binnen of buiten te bezitten.”

En verder: „Vooral van de gilden vóór 1550 mag worden aangenomen, dat oefening in den wapenhandel óf eene *geestelijke* coöperatie, meteen ter kerkelijke opluistering, het eerste doel was; gezwegen van de eeuwen vóór 1200. Zoo is van St Antonius te Sambeek zeker, dat het in 1421 als kerkelijke broederschap be-

gon, en 't vogelschieten als gepast vermaak erbij ontving. Ook kan hier, evenals in Gelderland, de een of andere politieke gebeurtenis het militaire element in eene kerkelijke broederschap versterkt en een overwicht gegeven hebben. In alle geval is, hoe de oprichting ook was, steeds verbinding met de Kerk gezocht. Men had er een altaar, een patroonsbeeld, een luchter of eene enkele kaars; zoo werden boeten en intree, behalve met geld of bier, met zooveel pond was voldaan. De jaarlijksche groote processie luisterde 't gilde op, terwijl op schiet- en teerdagen Missen voor overledenen en levenden gelezen werden (worden). De dorpsgeestelijke stond vroeger bovenaan de ledenlijst; het is voorgekomen, dat een geestelijke zich koning of zelfs keizer schoot." Dit koning- en keizerschieten is ook thans nog het hoogtepunt in het gildeleven, misschien niet eens zoozeer om de vaardigheid van den boogschutter, die met zijn hand- en kruisboog ofwel met de buks den vogel van den schutsboom velt (éénmaal is koning, driemaal achtereen is keizer!) als wel om de gezelligheid waarmee het koningschieten gepaard gaat. Heel oude gilden zijn die van *Aalst* St Antonius en St Catharina (1300), *Bakel* St Willibrord (1305), *Eindhoven* St Catharina (1312), *Oisterwijk* St Barbara (1300), *Wintelre* St Willibrord (1320), *Aarle-Rixtel* St Margaretha (1411). De koning van zulk een oud gilde heeft op de feestdagen een heele vracht zilver te torsen, want aan een „breuk" draagt hij de zilveren herinneringsplaten die de opvolgende hoogwaardigheidsbekleeders aan het gilde hebben geschonken.

Elk gilde heeft zijn wet en zijn gebruiken; het heeft zijn eigen tehuis in een dorpsherberg; het houdt zich aan gewoonten die de eeuwen hebben overleefd. Na tijden van inzinking hebben vele gilden na den eersten wereldoorlog weer belangstelling gevonden, zoodat zij in verscheidene dorpen als 't ware herleefd zijn. Hun

figuur behoort nu eenmaal bij het Brabantsche dorp, – en 't zou een gemis wezen in het dorpsleven indien de gildebroeders zich op hun feestdagen niet meer ver- toonden met hun vaan en hun trom en hun sjerpen en zilveren eereteekenen onder de lindeboomen van straat en markt.

Een mooi marktplaats is eigenlijk reeds onmisbaar als

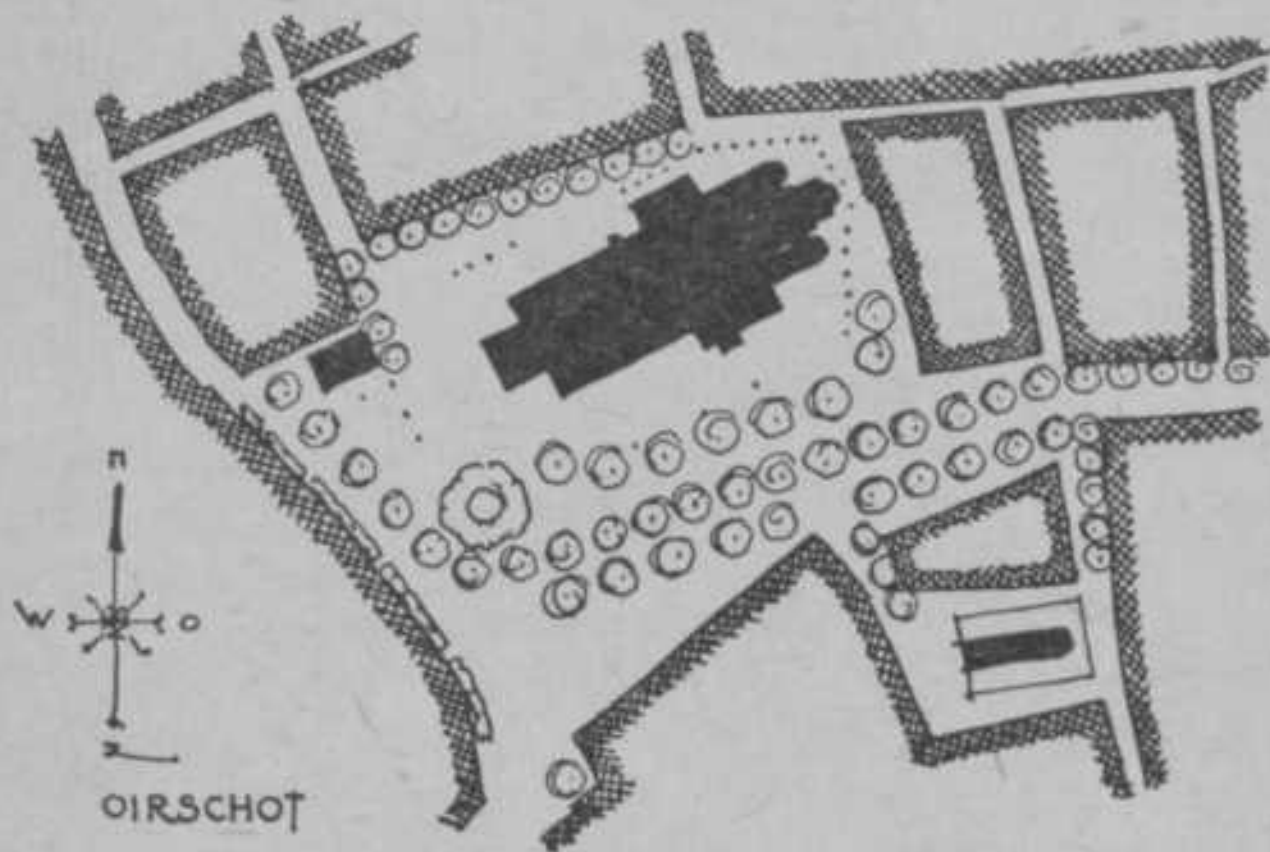

Fig. 12

buitenhof van het raadhuis. Dat is óók een voornaam bezit van het dorp: het raadhuis. Lang niet alle dorpen hebben er in den ouden tijd een gehad, want de eenvoudige administratie van de dorpsgemeente werd in het kasteel van den heer of bij den secretaris aan huis gevoerd. Gemeenteraden leerden de dorpen eerst in de negentiende eeuw kennen.

Zoo zijn er uit den ouden tijd in Brabant slechts weinige dorpsraadhuisen bewaard, en wel in de gemeenten die vroeger den toon aangaven.

Het oudste is dat van *Oirschot*, van 1463, maar na een brand herbouwd in 1513. Daarna is er heel wat aan

gewijzigd en geknoeid, maar sinds 1940 kan men het weer in zijn oorspronkelijken staat, ja, in zijn oorspronkelijke schoonheid bewonderen, dank zij den restauratie-arbeid van architect A. A. Kok. Het is een vroolijk baksteenengebouw van twee verdiepingen boven de kelderverdieping, die eerlang als raadskelder dienst zal doen. Oirschot met zijn schitterende kerk, zijn vroolijk raadhuis, zijn lommerrijk marktplaatsje is wel gelukkig, dat het zooveel moois bij elkaar heeft in het hart van het ook aan ongerept natuurschoon zoo overrijke dorp! *Klundert* heeft zijn schitterend raadhuis van 1621, toen het eigenlijk meer stad dan dorp was, zooals nog te zien is aan de overblijfselen van de stadsversterkingen van 1583. Evenals Willemstad, dat zijn prachtig stadhuis van 1620 heeft, stond het zeer in de gunst van de prinsen van Oranje. De stadhouders hadden groote bedoelingen met hun zorg voor Brabants westhoek, waar de eerste Willem opzettelijk een stad stichtte die echter nooit aan haar kinderschoenen ontwassen is.

Ook *Halsteren* heeft zijn zeventiend'eeuwsch raadhuis: een juweeltje van 1633, in 1917 voortreffelijk gerestaureerd.

Evenals de kerkenbouw stond ook de raadhuisbouw van 1648 tot 1800 vrijwel geheel stil in de Brabantsche dorpen. Dat omstreeks 1760 *Raamsdonk* zijn sierlijk baksteen raadhuisje kreeg, beteekent geen uitzondering op dezen regel, want het dorp behoorde toen tot de provincie Holland.

Enkel *Etten* met zijn klassicistisch, deftig raadhuis van 1776 en *Lieshout* dat in hetzelfde jaar zich een gemeentehuis van goede vormen ten geschenke gaf, bewaarden hun gemeentelijke huisvesting uit dien benauwden tijd.

Het kleine *Erp* (1791) en het grootere *Princenhage* (1792), *Oudenbosch*, *Son* en *Fijnaart* bezitten raadhuisen uit de laatste jaren, die aan Brabants vrijwording voorafgingen.

Omstreeks 1800 bouwde *Berlicum* nabij zijn schilderachtig kerkje het bescheiden, vriendelijk raadhuis, dat in 1939 door architect Roffelsen werd gerestaureerd en uitgebreid; evenals het vriendelijke dorp *Helvoirt*, waarvan architect A. J. Kropholler in 1940 den bescheiden, voornamen luister herstelde.

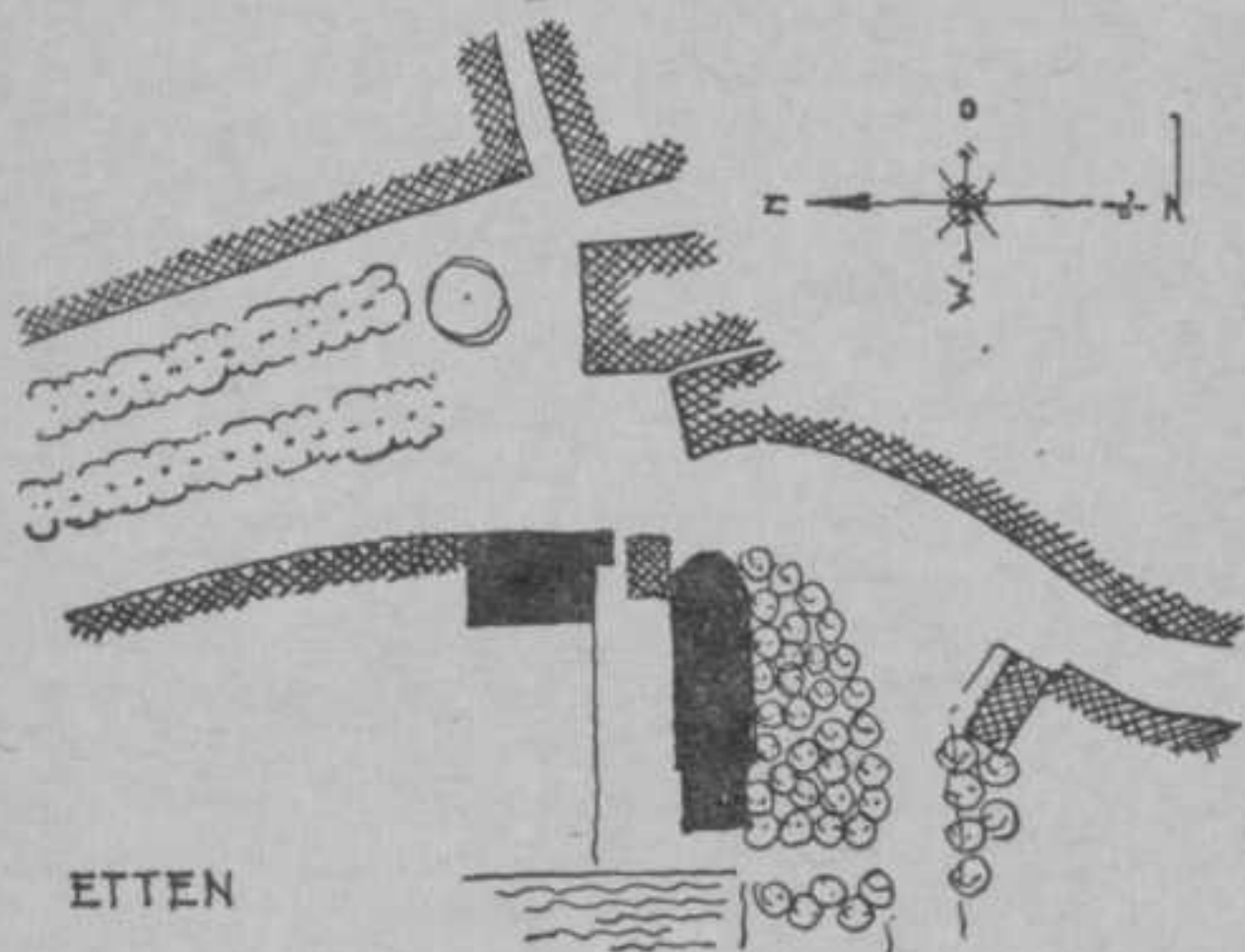

Fig. 13

De ontwikkeling van het gemeentewezen gedurende de negentiende eeuw, vooral na de totstandkoming van Thorbeckes gemeentewet (1852), bracht de dorpsbestuurders ertoe, te zorgen voor een voldoende of een betere huisvesting van hun administratie. Zooals op bijna elk gebied heeft men zich in Brabant ook op dit zeer lang beholpen met de eenvoudigste en goedkoopste oplossing. Wanneer een bevolking een paar eeuwen onder druk geleefd — juister: gekwijnd en geleden — heeft, dan heeft zij jaren nodig om op verhaal te komen. Dit gaat niet ineens. Er was trouwens in Brabant

zoo heel veel op te knappen, zooveel achterstand in te halen dien een kwade rechtsbedeeling veroorzaakt had,— zooveel zorg te besteden aan de bevordering van den welstand van de bewoners, die voor het overgrootste deel een zwaren strijd om het dagelijksch brood te voeren hadden. Voordat de schrale bodem grondig verbeterd was, kon men niet denken aan uitgaven voor het uiterlijk van de administratie. De bouwende pastoors schenen wel wonderen te doen, maar de burgemeesters beschikten niet over even mild vlietende bronnen. Eigenlijk duurde het tot 1900, eer men iets van beteekenis ondernemen durfde. Toen de wereldoorlog van 1914—1918 alle gemeentebesturen deed zuchten over gebrek aan ruimte voor de uitoefening van hun taak, was de tijd weinig geschikt om aan 't bouwen te gaan. In de eerstvolgende jaren evenmin, want toen vroeg de volkshuisvesting den voorrang. Tegen het einde van de jaren twintig en gedurende de jaren dertig, totdat de tweede wereldoorlog uitbarstte, kon door de dorpsgemeentebesturen aan het bouwen van een raadhuis worden gedacht, — en toen is er gebouwd ook. Met meer of minder geluk, zooals steeds. Een bepaalde Brabantsche raadhuisbouwstijl kwam niet te voorschijn. Ook hier voor ontbrak eigenlijk de tijd. Er werd veel verbouwd en bijgebouwd; dit geeft niet altijd de gelukkigste resultaten: men kan een kind goed kleeden met een vermaakt costuum van zijn vader, maar als de vader kleiner van gestalte is dan de zoon wordt de zuinigheid van de huismoeder een probleem voor den kleermaker. Een oude, ongebruikt-staande kerk of kapel is, indien dat tevens helpt tot redding van een monument, bruikbaar te maken als raadhuis, zooals men zien kan te *Eersel* waar de 15d'eeuwsche Lieve Vrouwekapel in 1918 deze transformatie onderging. Ook werd menige villa van een vertrekking ingezetene aangekocht om een raadhuis ervan te maken: dat van *Vught* heeft door de mildheid van den eereburger van Beuningen, door de energie van

burgemeester H. Loeff, en door de handigheid van architect Valk een romantisch uiterlijk en een rijk innerlijk verkregen. Zeer gelukkig was de gemeente *Maarheeze* die het fraaie landgoed Cranendonk verwierf en de huizing door architect Roffelsen liet omtooveren tot een landelijk raadhuis van de goede soort. *Oosterhout* richtte, onder leiding van architect De Hoog, een van zijn deftige slotjes tot raadhuis in. *Waalwijk*, dat wel eenige stadsallures heeft, maar toch nog tot de dorpen mag worden gerekend, vond in architect Kropholler den man, om door een wèl-doordachten en harmonisch-uitgevoerden raadhuisbouw de heele gemeente op een hooger plan te brengen. *Waalre* gaf aan architect Valk de kans te laten zien wat hij kon tusschen de wuivende boomen van een geslaagd villapark: er staat nu een raadhuis dat niet uit den toon valt. De ontginningsgemeente *Someren* liet Roffelsen een raadhuis bouwen, dat zeker tot de beste van den nieuwen tijd behoort: degelijk, voornaam en toch in harmonie met zijn omgeving, *Terheijden* met zijn monumentale kerk (in 1922 afgebrand, door Jos. Cuypers gerestaureerd) gaf zichzelf een kloek raadhuis, door architect Berben langs den drukken weg gebouwd. *Eethen* verkreeg een juweeltje van eenvoud en sierlijkheid onder leiding van architect van Embden.

De lijst wordt te lang om haar voort te zetten. Een inventaris van nieuwe raadhuizen is niet noodig om aan te toonen dat er in onzen tijd niet enkel veel, maar ook goed gebouwd is in de Brabantsche dorpen.

Verscheidene plannen liggen nog gereed, waarvan de uitvoering op rustiger dagen wacht. De plannen kunnen inmiddels bezinken; daarvan worden zij niet slechter. De voornaamheid van de taak der gemeente, ook der dorpsgemeente, vraagt om een waardige huisvesting. Deze opvatting behoeft geen verdediging meer. De jeugd van thans zal zich nauwelijks kunnen voorstellen, dat men een kwart-eeuw geleden in enkele Bra-

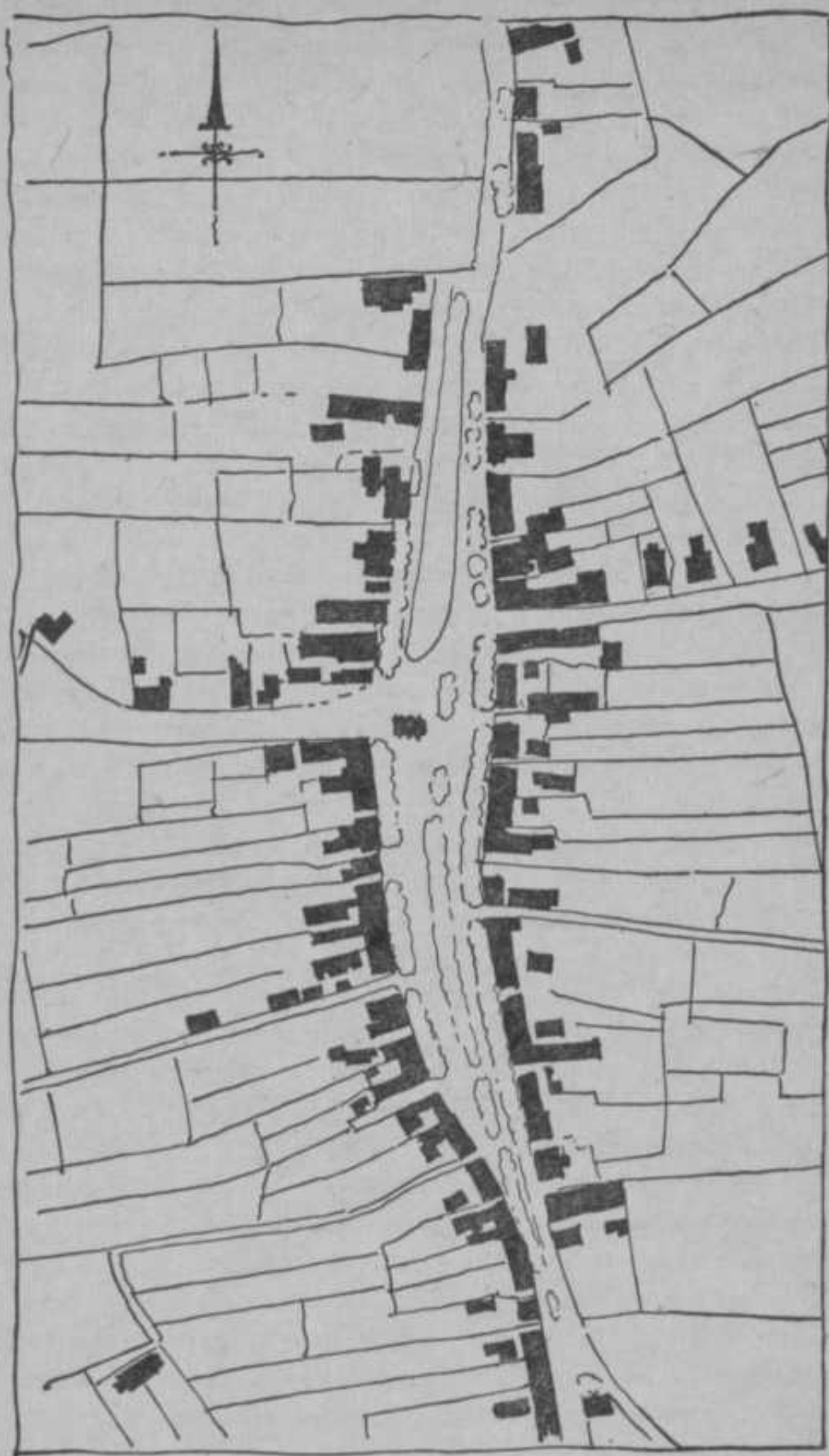
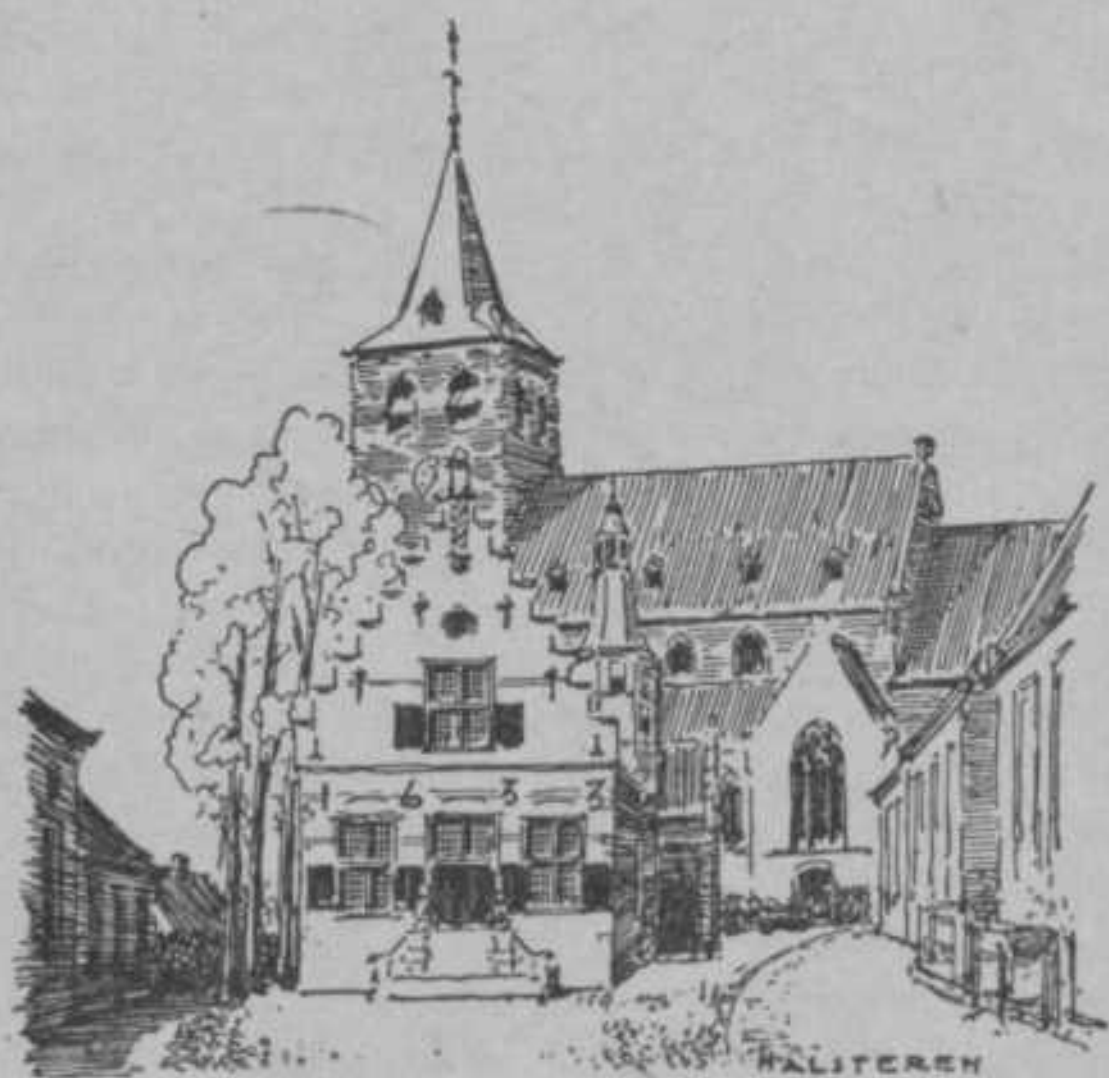

Fig. 14, *Eersel*

bantsche dorpen nog genoeg nam met een raadhuisje als een kippenkooi of een secretarie boven een herbergje; indien de schrijver van dit boekje zooiets niet met eigen oogen aanschouwd had, zou hij het zelf niet eens gelooven. Dat hij de namen van de betrokken gemeenten niet noemt, heeft zijn reden: men moet een vroeger geslacht niet hoonen om zijn tekort, dat meer uit gebrek aan middelen dan uit gebrek aan inzicht voortspoot. Armoede is geen schande, zeggen de Brabantsche boeren, maar zij is lastig.

HOOFDSTUK V

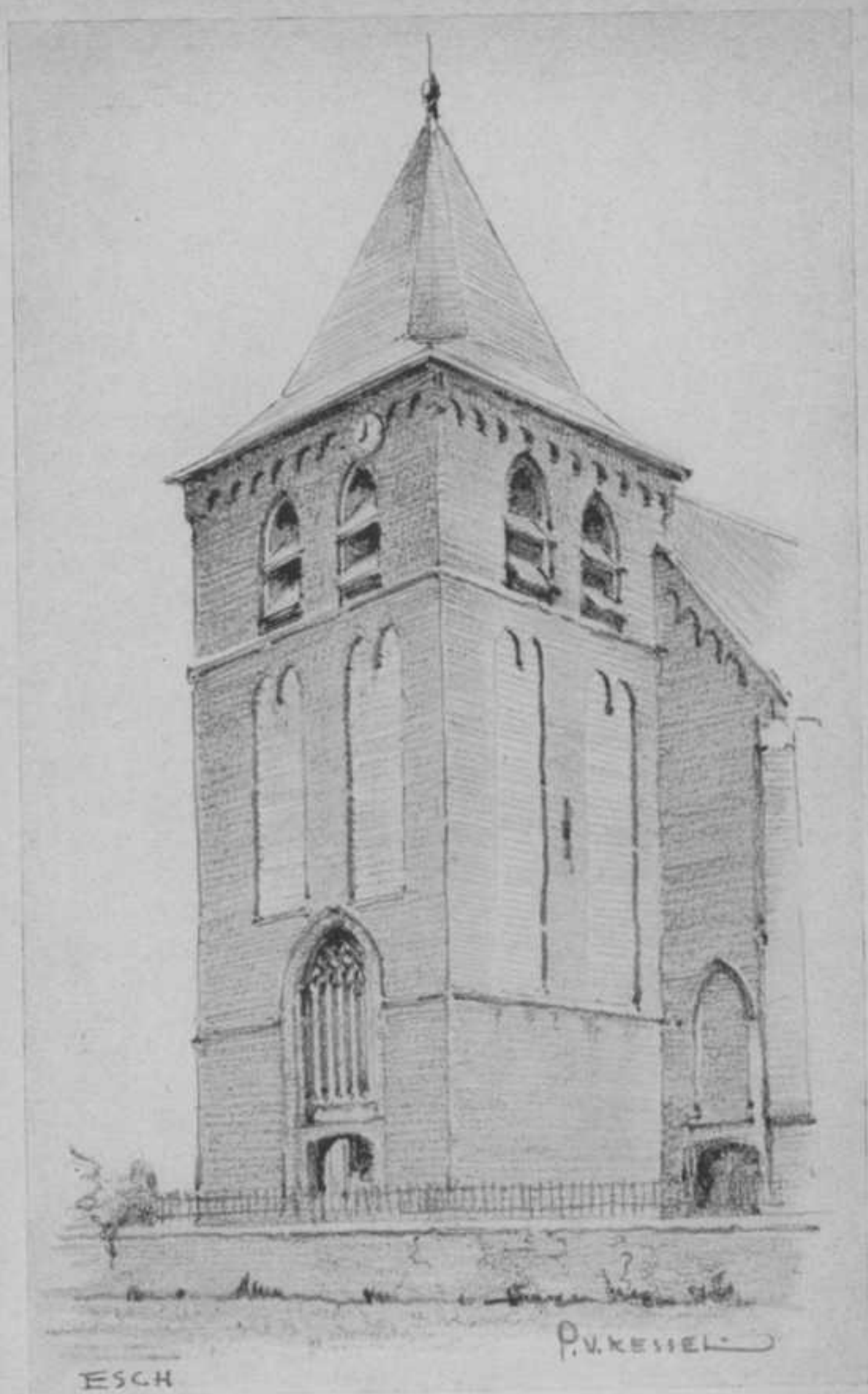
DE DORPSKERK

De negentiende eeuw is in veel opzichten, ondanks den vooruitgang van de techniek, allerdomst geweest in de waardeering van de erfenis van het verleden. Ook in Brabant, waar een overigens uiteraard conservatieve bevolking haar geestelijke leiders de vrije hand liet in de opruiming van oude, fraaie en volstrekt niet ondoeltreffende gebouwen. Zelfs in het eerste kwart van de twintigste eeuw, toen elders „la grande pitié des églises” tot behoud maande, werden hier tal van oude, eerbiedwaardige gebouwen gesloopt of verminkt. De cultureele schade is vrijwel onherstelbaar.

Wij staan telkens weer verbaasd dat een welvarend en ontwikkeld volk zijn oude schatten zoo verspeeld heeft. Zeker, hiervoor zijn redenen te vinden. Toen Brabant in 1648 generaliteitsland geworden was, werd de uitoefening van den katholieken eeredienst verboden. Afgevaardigden van de Staten-Generaal haalden uit de kerkgebouwen al wat gespaard was in de tientallen jaren van oorlog en plundering. Wat moest er met de gebouwen gebeuren? De meeste werden toegewezen aan den hervormden eeredienst, maar deze slaagde er niet in ondanks sterken politieken steun uit het noorden, in de Brabantsche dorpen aanhangers te winnen. Zoo geraakte alles in verval. Niet enkel materieel, ook moreel. De dorpelingen vervreemdden van de kerkgebouwen, die hun voorvaderen hadden gesticht, — de eenvoudige, sierlijke, gracieuze dorpskerkjes, die van oost tot west de streek verfraaiden. In schuren en op zolders werden de heilige geheimen gevierd door de boeren, die anderhalve eeuw wachtten op betere tijden. Het zwaartepunt van het kerkelijk leven was verlegd naar

Afb. 5

Afb. 6

Fig. 15

schuilplaatsen en in de grensstrook naar de zuidelijke Nederlanden. Enkele enclaves — Gemert, Boxmeer, 't Land van Ravenstein, Bokhoven, — vormden een uitzondering. In het Hollandsche deel van Brabant werd de vrijheid minder gebreideld.

Gedurende de middeleeuwen waren de Brabantsche gouwen beroemd om den luister waarmee zij haar geloof plachten te uiten. De hoofdkerken van 's Hertogenbosch en Breda staan daar nog als de welsprekende getuigen van de triomfante kerkelijke architectuur van Brabant in de vijftiende eeuw.

De dorpen deden voor die geweldige scheppingen nauwelijks onder, wanneer men hun omvang vergelijkt met dien van de beide steden. Zij bouwden met plezier! Zij bouwden met een onloochenbare kracht. Zij bouwden met eerbied voor het heilige en met vreugde voor het alledaagsche. De oude Brabantsche dorpskerk uit de late middeleeuwen is nog steeds een vreugde voor het oog en een verkwikking voor den geest. Wie niet geheel gevoelloos is, komt er onder de bekoring van een geestesuiting die alle vormen wist te veredelen, alle ruimten te verfraaien, alle lijnen te vervroolijken. Hier heeft de steen haar eigen gedempte muziek.

Uit den heel ouden tijd van vóór 1400 bestaan er nog enkele kerkjes: dat van Dennenburg bij Ravenstein (elfde eeuw) in tufsteen en baksteen; een tufsteen Mariakapel (twaalfde eeuw) thans als Ned. Herv. Kerk in gebruik, te Oirschot; en de twaalfde-eeuwsche Willibrorduskerk te *Waalre*.

Waalre heeft een oude historie. Het wordt genoemd in de documenten waaruit geschiedkundigen de levensbeschrijving van Sint Willibrord, den eersten bisschop van Utrecht, hebben opgebouwd. Daar, bij de schilderachtige rivier de Dommel, bezat Willibrord een landgoed, hem geschonken door een aanzienlijk man. Niet gewaagd is de veronderstelling dat Willibrord en de Maastrichtsche bisschop Lambertus hier hebben ver-

Fig. 16

toefd, waar Willibrord – omstreeks 700 – gronden bezat. Bij zijn testament heeft Willibrord het patronaat der kerk van Waalre en Valkenswaard opgedragen aan de abdij van Echternach. De landbouwende gemeente heeft de goede betrekkingen met haar apostel eeuwenlang in eere gehouden: de goederen van de abdij, waaronder het leen van den watermolen met aanliggende gronden, droegen den naam „Sinte Willibrorder eigen”. Tot het eind van de achttiende eeuw bewaarde Echternach de oude bezittingen. En de kerkelijke gemeente stelde zich onder de bescherming van Sint Willibrord, wien de parochiekerk werd toegewijd. Wanneer dit gebeurd is, weten wij niet. Maar er staat in Waalre nog een overblijfsel van het kerkje, dat in de twaalfde eeuw bezocht werd door de bevolking: een deel van het schip der kerk die in de vijftiende eeuw vergroot is, toen daar ook een baksteenentoren gebouwd werd die er nog staat. Van 1648 tot 1798 werd de kerk gebruikt voor den protestantschen eeredienst; daarna traden de katholieken er weder binnen, die in 1854 een dwarspand en een nieuw koor eraan bouwden. Zij bleven het historische bedehuis trouw, totdat zij omstreeks 1925 voldoende middelen in hun parochialen spaarpot hadden om iets nieuws te bouwen dat voortaan hun tempel wezen zou. Deze nieuwe tempel werd voorzien van een soort toren – en het oude, eeuwenheugende kerkje werd ontruimd. De oude baksteenentoren behoort tot de mooie Kempische bouwwerken, waarvan iedereen terstond de eenvoudige, vriendelijke schoonheid erkent. Hij geeft karakter aan het dorpje en hij doet dit zoo nadrukkelijk, dat men geneigd is de parochianen van Waalre den bouw van hun nieuwe suikertaart-torentje te vergeven: zij zullen het zeker goed bedoeld hebben zooals dat heet. En na veel wikken en wegen is in 1943 de restauratie van toren en kerk, onder architectuur van Valk, gereedgekomen: het oud juweeltje schittert weer in Brabants kroon.

Fragmenten van kerkgebouwen uit de dertiende eeuw bleven bewaard te Veen.

Van de veertiende eeuw jaarteekenen deelen van de kerken te Deurne, te Dussen, te Eethen, te Hilvarenbeek, en te Wijk, maar geen enkele van deze is bewaard in haar oorspronkelijken staat, alle zijn eenigszins verbouwd.

Rijk is de nalatenschap van de vijftiende eeuw, toen de inheemsche bouwmeesters hun volle kracht bereikten en de bouwheeren door de toenemende welvaart van de streek, onder het gelukkig bewind van de kunstzinnige Bourgondische vorsten, voldoende middelen beschikbaar hadden om steden en dorpen te versieren met monumenten van geest en gratie.

De steden gaven den toon aan: 's Hertogenbosch en Breda. 't Is verwonderlijk hoe die fraaie, breede toon werd overgenomen door de dorpen! Wij zouden een prachtige pelgrimsreis kunnen maken langs de Brabant-sche dorpskerken van de vijftiende eeuw, toen de gothiek haar laatste liederen zong in het grauwe noorden.

Een bondige opsomming kan een indruk geven van den architecturalen rijkdom van Brabant in zijn bloeitijdperk. Wij vinden in *Leende* een pieus (door Jos. Th. Cuypers) gerestaureerde kerk met toren, die beide veel inwendige en uitwendige stormen hebben overleefd; oud gemeubelte en gebruiksvoorwerpen maken van deze Sint Pieterskerk een kostbaarheid van de streek.

De Sint Janskerk te *Loon op Zand*, door architect H. W. Valk in 1929 gerestaureerd en vergroot, staat hier reeds sinds 1394; de inwendige „versieringen” verdienen een duchtige opruiming, — om niet te spreken van het vergulde beeld dat als een blinkende vergissing nabij het gebouw staat.

In *Sprang* is de schilderachtige kerk sinds 1610 in gebruik bij de hervormden.

Beugen liet zijn Mariakerk van 1420 door dr P. Cuypers in 1875 vergrooten en restaureeren.

In *Gemert* werd de Sint Janskerk tusschen 1850 en 1860 aanmerkelijk verbouwd, maar zij behield haar oude waardigheid, evenals de Mariakerk in het nabije *Handel*, die in 1902 door dr P. J. H. en Jos. Cuypers werd gerestaureerd en uitgebreid.

Almkerk, Bergeijk, Boxtel, Riethoven, Raamsdonk, St Oedenode, Etten, Linden, Deurne, Eethen, Halsteren (een juweel van een dorpskerk, thans Rijkseigendom en als patronaatsgebouw in gebruik), Herpen, Oploo, Sambeek, Dieden, Waspik, Breugel, Diessen, Eersel, Grave, 's Gravenmoer, Helvoirt, Lith, Lage Mierde, St Hubert, Gerwen, Middelbeers, Velp, Made, Vierlingsbeek, — de lijst is lang, gelukkig. Te lang voor een afzonderlijke bespreking anders dan voor menschen van het vak. Enkele kerkgebouwen, die aan het lijstje ontbreken, vragen bijzondere aandacht.

In de eerste plaats de Sint Pieterskerk van *Hilvarenbeek*, reeds in de twaalfde eeuw tot collegiale kerk verheven, herhaaldelijk door brand (1448, 1546 en 1615) en verwoesting (1583 en 1586) geteisterd, maar nog steeds een indrukwekkend sieraad van het mooie, voorname dorp.

Dan *Ginneken* met zijn oude Sint Laurentiuskerk, in gebruik bij de hervormde gemeente, een juweeltje, dat allerlei beproevingen doorstaan heeft (branden in 1609, 1625, 1649), maar in de jaren 1930–1940 naar plannen van dr J. H. Plantinga door ir A. van der Steur voortreffelijk gerestaureerd is en wederom in zijn volle glorie schittert aan de boorden van de Mark.

Ook *Oosterhout* met zijn kerk van St Jan den Dooper, waarvan de toren in 1527 onvoltooid bleef, verdient de belangstelling en de genegenheid van iedereen, die gevoelig is voor den bloei der Brabantsche architectuur; de ingrijpende verbouwing door dr P. J. H. Cuypers in 1880 heeft weliswaar het karakter van het indrukwekkende gebouw zeer gewijzigd, maar de oude vormen gingen niet geheel verloren.

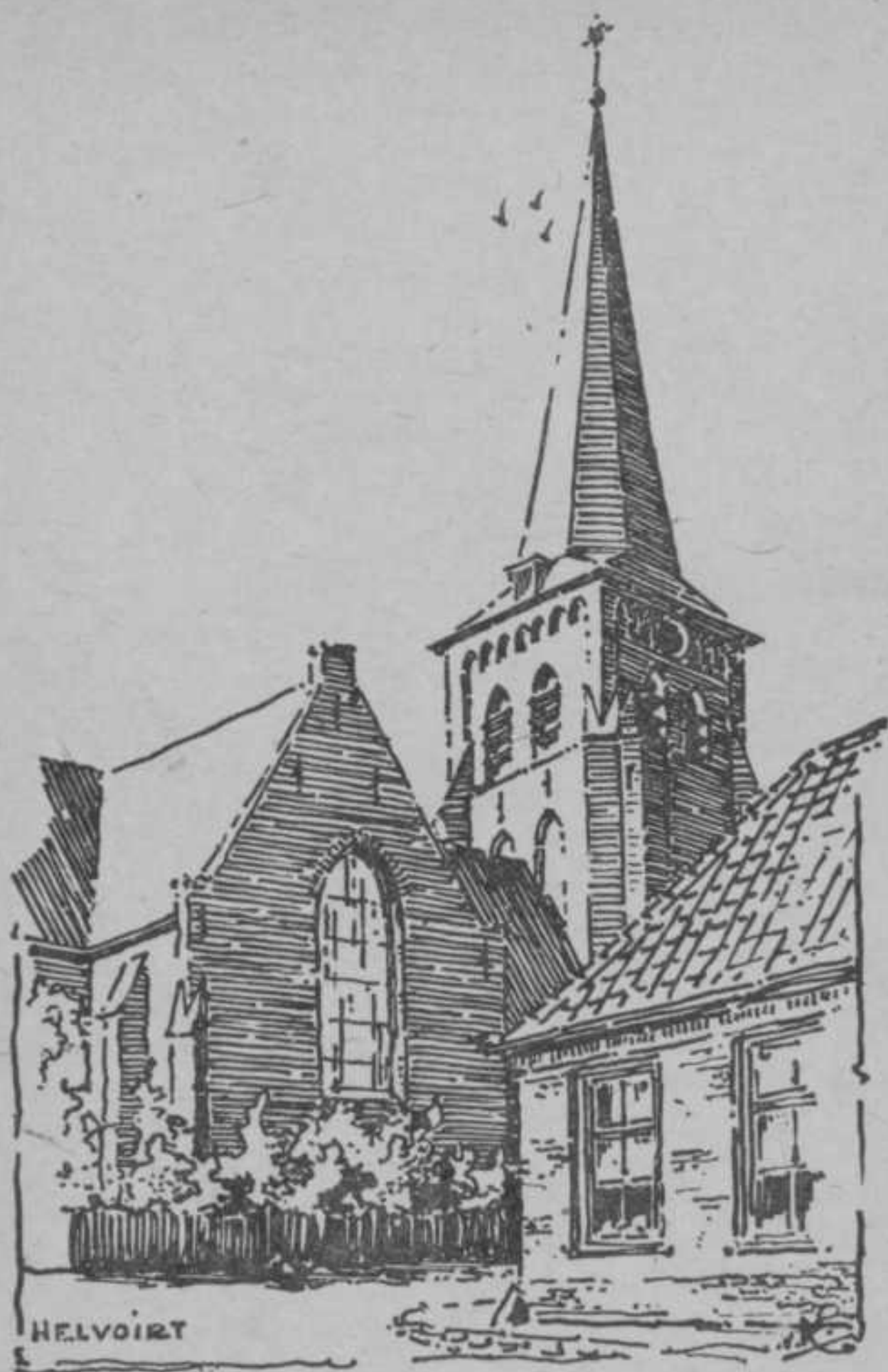

Fig. 17

Moergestel behield enkel zijn toren, doch architect Valk wist daaraan een nieuwe kerk te bouwen, die met den ouden toren een harmonisch geheel vormt.

In een streek waar menige lawaaierige kerk gebouwd werd, staat het schilderachtige Sint Pieterskerkje van *Berlicum*, in gebruik bij de hervormde gemeente. Het is eenvoudig en vriendelijk; van herstellingen heeft het niet al te veel geleden.

De *Sint Martinuskerk* te Princenhage heeft het in de vijf eeuwen van haar bestaan zwaar te verduren gehad; de toren is zelfs in 1921 omgewaaid; maar in wezen is zij dezelfde gebleven: een voornaam, blijmoedig Godshuis.

Geertruidenberg, het stadje dat groeide uit een vroeg-middeleeuwsche vestiging met een slotkapel van Sint Geertrui, heeft in zijn oude Sint Geertruikerk een prachtig gebouw, dat de markt beheerscht en een treffende tegenstelling vormt met de nieuwe Sint Geertruikerk van 1862. De afstand van vier eeuwen is niet zoo groot als de tegenstelling tusschen architectuur en „architectuur”.

De schitterende Sint Lambertuskerk van *Wouw* bewaart zeventiende-eeuwsch beeldhouwwerk van Art. Quellinus jr. e.a., afkomstig van de Antwerpsche abdij van St Bernard aan de Schelde.

Een overgang van de vijftiend'eeuwsche naar de zeventiend'eeuwsche bouwkunst vormt de majestatische Sint Pieterskerk van *Oirschot*, met haar stout torengewaarte. Het Meierijsche dorp, waar vermoedelijk een der eerste Nederlandsche scholen gevestigd was, heeft een veelbewogen geschiedenis gehad. Van zijn voornaamheid en zijn ondernemingsdurf getuigen luider dan het mooiste lofgedicht de kerk en de toren, die een zeer wijden omtrek beheerschen. Het kerkgebouw, in 1887 door L. Hezenmans gerestaureerd, is zoowel inwendig als uitwendig een der mooiste bouwwerken van Brabant. De speelsche versieringen van toren en schip, waar de

baksteen scherper gekarakteriseerd wordt door banden en blokken van tufsteen,— de rijk gedetailleerde beeren,— de toppen en pinakels en het beeldhouwwerk, — dat alles geeft aan het uitwendige van dezen tempel het vroolijk en blijmoedig kenmerk van de Brabantsche architectuur

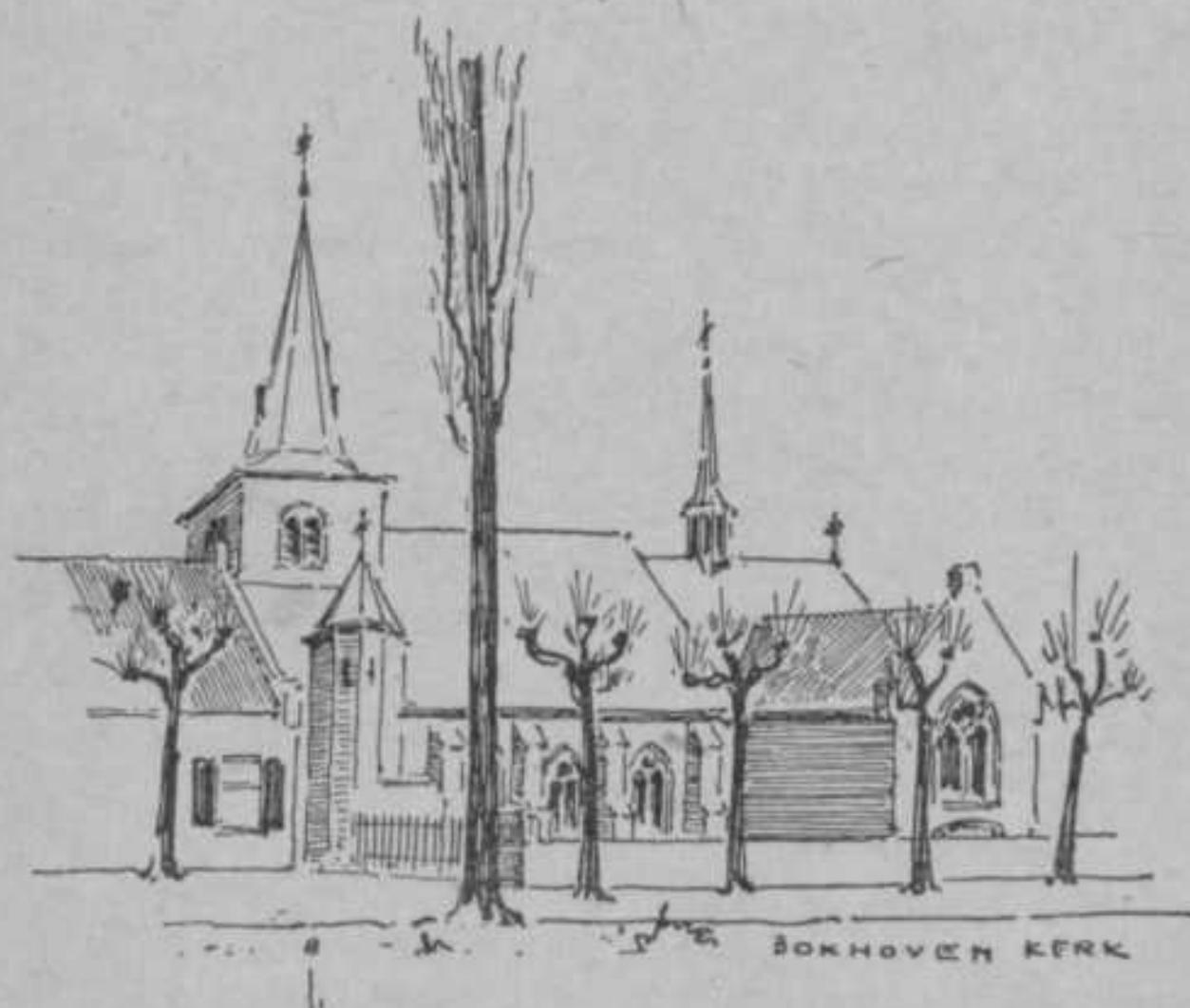

Fig. 18

in haar bloeitijd. De toren heeft in het jaar 1904 de burgers van Oirschot eraan herinnerd, dat ook oud bezit zorgen eischt. Het zuidwestelijk deel, dat door regen en zonneschijn gedurende meer dan drie eeuwen beurtelings was oververzadigd met vocht en uitgedroogd als kurk, stortte toen over de volle hoogte ineen met een davering als van een zwaar bombardement. De bouwmeester Jac. van Gils, een zeer fijngevoelig hersteller van monumenten (o.a. de Sint Maartenstoren te Zalt-Bommel) slaagde erin van 1906 tot 1912 den machtigen toren zijn

ouden luister en zijn sprekende schoonheid terug te geven in volle, vernieuwde kracht.

Het inwendige van de kerk bezit enkele merkwaardigheden, zooals de fraaigesneden koorbanken (veertiend'eeuwsch, in 1893 door den Bosschen meester H. van der Geld hersteld en aangevuld), enkele goede beelden, en een zestiend'eeuwsch grafmonument voor Richard van Merode, dat jammer genoeg niet gerespecteerd is toen men de torsende leeuwjes bovenop in plaats van onder de zerk plaatste en hun een doopvont van achttiend'eeuwsch maaksel met een modernen deksel te dragen gaf.

Het begin van de zestiende eeuw gaf nog wat nabloei te zien, maar het spookte toen al over heel Europa, evenzeer op geestelijk als op stoffelijk gebied. Enkele monumentale kerkgebouwen uit dien tijd hebben geheel of ten deele de stormen overleefd: Dongen, Bokhoven, Gilze, Hoeven, Raamsdonk, Son, Neer-Andel, Boxmeer, Dennenburg, Sprundel, Terheijden, Chaam, Bakel, Berg-eijk 't Hof, Rosmalen, den Dungen, Geffen, Vlijmen, Vught.

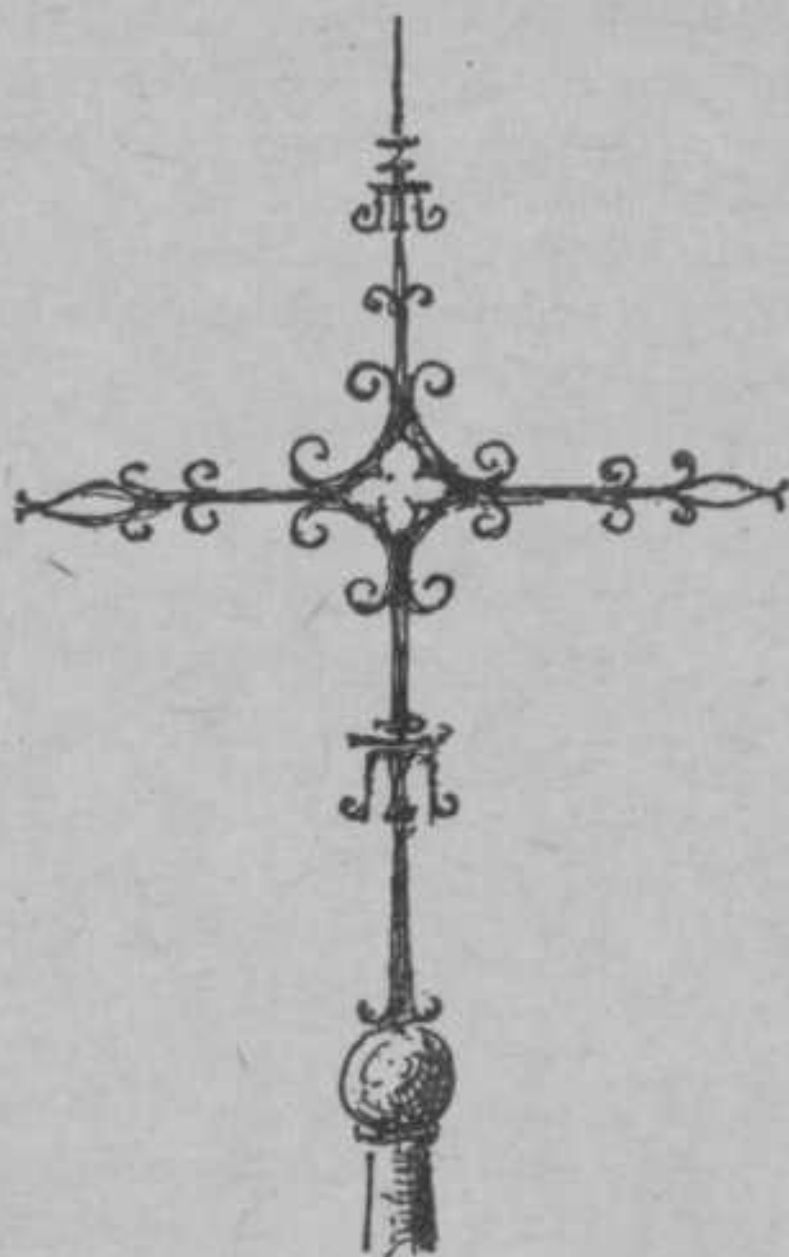
Na 1648 ligt de kerkbouw in Brabant gedurende anderhalve eeuw vrijwel stil. De reden is reeds in hoofdzaak vermeld. Bij de staatkundige vernedering kwam de economische verarming. En dan, omdat de nieuwe eeredienst in Brabant eigenlijk geen aanhangers vond, de ontredde ring, de aftakeling, de verregaande verwaarloozing van de onteigende gebouwen. Dat er verscheidene torens uit den bloeitijd het algemeen verval overleefden, is te danken aan hun waarde voor het gemeenschapsleven. De gemeentebesturen ontfermden zich daarover, om het uurwerk in stand te houden, om de klokken – de welluidende klokken van 1306 en later – te gebruiken voor gelui bij blijde of droevige plechtigheden, om papieren van de gemeente te bewaren tegen plundering of brand, en om in gevaarlijke tijden een verheven punt van uitzicht over den omtrek te hebben.

Eerst na de vrijwording van Brabant en het herstel van Nederlands onafhankelijkheid, die meteen aan het katholiek volksdeel de vrijheid van godsdienstoefening hergaf, kon wederom aan kerkbouw en kerkrestauratie worden gedacht. De algemeene verarming belette aanvankelijk de verwezenlijking van allerlei mooie droomen. Inmiddels beleefde de vaderlandsche bouwkunst niet haar besten tijd. De waterstaat-stijl was in zijn opkomst. Van dezen stijl moet men niet al te veel kwaad spreken, wanneer men de tijdsomstandigheden in aanmerking neemt. Stijl in den eigenlijken zin was hij niet; hij was een bouwwijze, een bouwmanier: gedachte in den hoogereren zin ontbrak eraan. De gespaarde gebouwen uit dezen tijd toonen in allen gevalle: doelmatigheid, hoe vervelend ook, eenvoud tot naaktheid toe, en degelijkheid in den vorm van gematigde zwaarte.

Zoodra het kerkelijk leven in Brabant geheel hersteld werd – dat was in 1853, bij het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie – begonnen de Brabanders er naar te streven, hun oude bouwtraditie te doen herleven. Dit streven viel samen met de opkomst van de neogothiek waarvan de Limburger P. J. H. Cuypers de voorman was.

Wanneer wij alles wat Cuypers in de jaren 1853 tot 1900 in Brabant gebouwd heeft vergelijken met wat anderen daar hebben neergezet, dan moeten wij erkennen dat zijn arbeid de eerekroon verdient. Er zijn oplossingen gevonden die wij thans heel gewoon vinden, maar die toen de verdienste van oorspronkelijkheid en geest hadden. Bij de aankleeding van de kerkgebouwen is hier en daar wat fabriekmatigs ingeslopen, zeker. Doch Cuypers, vooral in zijn eerste tientallen van arbeidsjaren, had gevoel voor het eigene van elk dorp; zijn faam vergemakkelijkte hem de niet gemakkelijke taak om zijn opdrachtgevers in toom te houden, toen de een nòg mooier en nòg grooter wilde bouwen dan de ander.

In 1853 bouwde de zesentwintigjarige Cuypers zijn eerste parochiekerk te *Oeffelt*; een jaar later kon hij zijn ontwerp maken voor kerk en pastorie te Veghel,

TORENKRUIS

Fig. 19

een merkwaardigheid van de streek. Bij gelegenheid van de eeretentoonstelling in 1907 werd hierover terecht geschreven:

„De bouwheer dezer zeer groote dorpskerk wenschte het talent van den bouwmeester te exploiteeren, om met beperkte middelen een uitgebreiden bouw te verkrijgen. Telkens zette hij den architect aan om zijne con-

structie nader te bestudeeren, ten einde met een minimum materiaal een maximum ruimte te overspannen en die materialen te gebruiken die het minst kostbaar waren! Zoo is een bouwwerk verkregen dat werkelijk bijzonder slank is in zijn zuilen van hardsteen en licht in de muren van middenschip en de gordelmuren der zijbeuken, die werkelijk de uiterste grens van wat mogelijk is, naderen; dank zij het langzame verloop van den bouw, waaraan meer dan tien jaren werden besteed, kon het werk stevig worden, doch na dertig jaren veroorzaakte het onderhoud zware lasten. De torenspits is belangrijk als een der slankste die ons vaderland in de 19de eeuw zag optrekken; de overgangen van vierkant op achtkant en van metselwerk op de houten spits, zijn zoo aantrekkelijk, dat bestudeering aanbeveling verdient; directe navolging van dit voorbeeld werd evenwel tot nu toe niet gezien."

Achtereenvolgens bouwde Cuypers in Brabant dorpskerken te Demen (1857), St Agatha (1858), Prinsenhage (1873), Oisterwijk (1893) – een bijzonder geslaagd werk, dat een wijden omtrek versiert en vervroolijkt – en het indrukwekkende groot-seminarie van het bisdom Breda te Hoeven (1901-'06). Bovendien ontwierp hij de plannen voor tal van restauratiewerken, hierboven reeds genoemd, en voor beschilderingen in de kerken van Erp en Zevenbergen.

Tijdens en na Cuypers' bloeitijd zijn in Brabant verscheidene kerkgebouwen neergezet door architecten, die men moeilijk „nabloeiers" noemen kan. Hier en daar ontsieren zij het landschap, ontstichten zij de parochianen en hinderen zij de voorbijgangers. De verwerkte steen kreeg geen leven; de versieringen, soms allermaalst aangebracht, lijken van ijzer al zijn zij van hardsteen; de ijzeren tralies en hekwerken hebben iets gevangenisachtigs.

Maar het tijdperk, waarin veel vroom geofferd geld zoo geestloos verknoeid werd, ligt alweer achter ons. Reeds

kreeg menig dorp een nieuwe kerk, die wèl in het landschap past en die wèl beantwoordt aan eenvoudige eischen van doelmatigheid en schoonheid. Met goede bedoelingen en goeden wil alléén komt men er niet. Ook niet met goede steenen en metselaars. Er is geest noodig, geest, geest en nogmaals geest, — dat wil zeggen: begrip, bezieling, genegenheid, liefde en een verbeelding die de aarde en de geloovigen en de betrekking van den mensch tot God omvat, maar tegelijkertijd steunt op een gewetensvolle beoefening van het ambacht, op een veelzijdig-geschoold en doorwerkt vakmanschap.

*

Bij de dorpskerk behoort het kerkhof. De Brabantsche dorpeling kent het nuchtere woord begraafplaats niet. Dat is een uitvinding van de stedelingen.

Sinds de eerste prediking van het Christendom werd aan elk kerkgebouw een kerkhof verbonden. Dit was het uiterlijke teeken van de zorg der Kerk voor de menschen, ook na hun dood. De mensch, geschapen naar Gods beeld en gelijkenis, verdiende een plaats nabij den tempel; het lichaam, tempel van Gods heiligen geest, stoffelijk hulsel van de onstoffelijke en onsterfelijke ziel, had recht op een blijvende eer, ook tijdens zijn vergaan tot stof en asch.

Zoo is het nog in de Brabantsche dorpen. Rond de oude kerken ligt het hof, omringd door een baksteenene muurtje met een poort, waarvan de stijlen soms nog het oude opschrift dragen: *memento mori*. In het echte dorp heeft het kerkhof zijn eenvoudig, vroom karakter bewaard. Een kruisberg staat er zonder opsmuk. Zonder opsmuk zijn ook de gedenkteeken voor de overledenen, — houten kruisen met een inscriptie van naam en geboorte- en sterfdata. Anders niet. In sommige kerkhoven, te veel al, is de steedsche pronk binnengeslopen: leelijke tierlantijnen, leelijk steenhouderswerk, leelijke hekjes. Dit is niet zoo gemakkelijk te weren. En is de

pronk er eenmaal binnen, dan werkt die besmettelijk. Dan komen er ook klassen en rangen, die er in den heel ouden tijd zeker niet geweest zijn, – en die in den nieuwen tijd wel weer mogen verdwijnen.

Aan den toestand van het kerkhof kan men meestal de geestesgesteldheid van de dorpelingen kennen. Wanneer zij medeleven met hun dooden – dit gezegde is niet als een paradox bedoeld – dan zorgen zij dat het kerkhof in orde is: net, verzorgd, niet zonder groen en bloemen, niet zonder den adem van het leven. De verwantschap tusschen de werkende en de rustende dorpelingen toont zich dan in het uiterlijk, ook in den loop van het jaar. Niet enkel op den feestdag van de dooden: Allerzielen (2 November), wanneer de oude betrekkingen met de familieleden binnen en buiten het kerkgebouw worden herdacht. Dan worden de eenvoudige versieringen van de graven opgefrischt, dan worden takken groen en bloemen aangebracht, dan brandt hier en daar een lichtje op een graf, waarbij de verwanten en vrienden komen goedendag zeggen en bidden.

Fig. 20

HOOFDSTUK VI

WEGEN EN WATEREN

De echte wandelaars en de eenvoudige vacantiëgang-
gers zoeken in Brabant de zandwegen. Ook de teeke-
naars en schilders zoeken die. De boeren zijn ermee ver-
trouwd. De overige leden van de menschheid houden er
niet van.

Die wegen zijn voor het oog de mooiste. Zij liggen tus-
schen de akkers; zij leiden door de bosschen; zij zijn
een sieraad van de hei. Vooral in het voorjaar is het
een vreugde daarover te gaan. Zij zijn dan nog niet zóó
mul, dat het gaan hierdoor bemoeilijkt wordt; zij heb-
ben dan evenmin het bezwaar van papperigheid als in
een nat najaar en een slappen winter. De boeren en de
schilders weten het wel: die wegen zijn nog vrij van
het daverende verkeer, dat op de heirbanen de uren van
den dag en van den nacht doorratelt. En langs de zand-
wegen is de schoonheid van het landschap, de pracht
van de bloeiende brem en de bloeiende hei, de teedere
glans van de zilverberken, de goede geur van het akker-
maalshout en van de dennenbosschen.

De moderne mensch die haast heeft — kijk eens in Uw
eigen omgeving: wie heeft geen haast? — hij moet niet
veel hebben van de zandwegen, want daarop kan hij
niet opschieten. Hij moet heel snel vooruit, verder, ver-
der en zoo vlug als 't kan. De zaken wachten niet. Er
is niets, dat wacht. Er zijn begrafenisstoeten die met een
vaart van zestig kilometer per uur naar het kerkhof
jagen.

Wie kan zich voorstellen, dat deze provincie honderd
jaar geleden niet meer dan een zestal kunstwegen had —
en dat hier duizenden kilometers zandwegen lagen in
denzelfden schilderachtigen staat als thans enkele ach-
teraf gelegen banen, die rariteiten aan 't worden zijn?

Afb. 7

Afb. 8

Overal hebben de menschen zich heel lang beholpen met zeer eenvoudige wegen en straten. De Romeinen waren de groote bouwers van heirbanen tot in ons land toe, ook in het oosten van Brabant, langs de Maas, maar zij lieten aan het verre nageslacht de taak, die banen te voorzien van plaveisel. Dat in de steden de straten geplaveid werden, was zelfs tot den nieuwen tijd een zeldzaam verschijnsel. De oudst bekende bestrating in het tegenwoordige Noord-Brabant is wel die van Geerttruidenberg, waar Jan van Arkel in 1393 vrijdom van betaling van straatgeld verkreeg. De Vughterstraat te 's Hertogenbosch kreeg in 1451 plaveisel. Ook dit was nog van eenvoudigen aard. In de kleine steden en dorpen moest men zich behelpen met een plaveisel dat werd samengesteld uit gevonden keien — iets van denzelfden aard als men nu nog in Zuidelijke heuvel- en bergdorpen en -stadjes vinden kan. Het zoeken van de keien was een vorm van middeleeuwsche werkverschaffing; wanneer 'n gemeente veel armlastigen te onderhouden had, liet zij die op de naburige heidevelden de zwervende steenen halen, daar achtergebleven uit den tijd van de wilde wateren.

Groote verbindingswegen mochten na 1648 in het Brabantsche generaliteitsland niet worden aangelegd. Waarom niet? Omdat anders „de vijand” te gemakkelijk de groote rivieren bereiken en Holland bedreigen kunnen zou. De kooplieden, die buitenslands over geplaveide wegen reisden, begrepen en gevoelden in hun beurs, dat dit niet eeuwig zoo blijven kon. En daarom vroegen de Bosschenaars in het begin van de achttiende eeuw aan de Staten Generaal om een uitzondering op den regel: zij wilden een steenweg aanleggen van 's Hertogenbosch naar Eindhoven, om aldus over Valkenswaard een verbinding te krijgen met Luik. In 1741 werd de gevraagde vergunning verleend. De stad 's Hertogenbosch kocht den zandweg van Boxtel tot Eindhoven en verschaftte zich door leening de middelen om aan het werk te gaan.

Fig. 21

De lijdensgeschiedenis van deze onderneming is veel te lang om te vertellen, maar 't is voldoende te vermelden, dat de straatweg eerst in 1806 gereed kwam. In 1928 kon men hem nog vrijwel in zijn oorspronkelijke gedaante zien; toen is hij door het Rijk overgenomen en in een betonbaan veranderd.

Deze weg was een eersteling en een unicum in Brabant. In den Koninklijken Almanak van 1808 wordt hij als de eenige straatweg van Noord-Brabant vermeld.

Keizer Napoleon nam met dezen toestand geen genoegen. Men weet hoe hij reisde; kaarten van alle landen van Europa vergezelden hem steeds en overal; hij bekeek niet enkel de grenzen en de streken waar zijn legers gestreden hadden, maar ook de verbindingswegen tusschen de steden van Europa. Hij wist uit eigen ervaring, hoe erbarmelijk slecht die waren: Soms liepen zijn soldaten op de akkers naast de wegen in plaats van op de zoogenaamde heirbanen! Daarin zou verandering komen. Het keizerlijk decreet van 16 December 1811 gaf voorschriften omtrent den bouw, het herstel en het onderhoud van wegen in het Rijksgebied. De beteekenis van de wegen werd door verdeeling in drie klassen aangeduid. Noord-Brabant kreeg daarvan ook zijn deel. En in begin 1812 werden de werken reeds aanbesteed: Spaansche krijgsgevangenen werden naar Brabant gezonden om bij den wegenbouw te helpen. Napoleon verdween, maar Koning Willem I liet den arbeid aan de wegen niet staken: bij de wet van 24 Februari 1815 kreeg hij machtiging tot het leenen van f 450.000 tegen 6 % voor den bouw van wegen „ten behoeve der herlevende commercie en van het onderling verkeer der goede ingezetenen”. Rente en aflossing zouden worden gevonden uit de opbrengst van tolheffing. Twee jaar later werd het bescheiden crediet meer dan vertwaalfvoudigd en met zes millioen gulden verhoogd.

Inmiddels was een nieuwe gedachte tot rijpheid gekomen. Napoleon had reeds gebroken met de opvatting, dat de souverein de volledige zorg voor de wegen te dragen had. Van hem is afkomstig de onderscheiding in keizerlijke, departementale en communale wegen. In de commissie tot voorbereiding van de herziening der Grondwet bepleitte in 1815 een van de Belgische leden: „over de wegen en hun onderhoud behooren de Staten der provinciën te oordeelen, want de wegen maken den voorspoed der Belgische provinciën uit”.

De gewenschte bevoegdheid werd inderdaad aan de Staten van de provinciën toegekend, voor zoover de wegen niet van algemeen belang voor den Staat werden geacht.

Noord-Brabant miste de kracht om terstond de noodige zorg voor den bouw van eigen wegen te ontplooien. Nog vóór het zelf iets had kunnen doen, werd het door het Rijk verrast met een geschenk, dat doet denken aan den olifant uit de loterij. De middelen voor den bouw van Rijkswegen gevoteerd, bleken eind 1820 uitgeput. En om meteen van de zorg af te zijn, ontdeed het rijk zich van een stel wegen, die voortaan als provinciale zouden worden gekwalificeerd. Aldus kreeg Brabant bij Koninklijk besluit van 13 Maart 1831 zijn deel thuis in de wegen: 1. van Willemstad naar Putte; 2. van Breda naar Turnhout; 3. van Turnhout over Valkenswaard naar Venlo; 4. van 's Hertogenbosch over Orthen naar Bommel.

Ook werden in 1820 bij Koninklijk besluit alle ongeclassificeerde wegen – als een soort niemandsland – toegewezen aan de provinciën op welker grondgebied zij lagen en werden de provinciale besturen belast met het onderhoud daarvan.

Er was dus voldoende terrein aanwezig om met de bestrating te beginnen. Maar nauwelijks had men aan een werkplan kunnen denken of de twist tusschen de Noordelijke en de Zuidelijke Nederlanden brak uit. Negen

jaar lang — van 1830 tot 1839 — had Noord-Brabant alle lasten te lijden van zware militaire bezetting (in veel dorpen huisden de troepen al dien tijd in de schoolgebouwen); van inundatiën, van inkwartiering en bovendien verkeerden alle vestingen in staat van beleg en oorlog. Van geregelde wegenbouw kon dus niets komen. Enkel de boerenstand arbeidde onverstoord, zooals de gouverneur der provincie Baron Van den Bogaerde van ter Brugge bij de opening van de Staten-zitting in Juli 1839 verzekerde: „De lust tot ontginning van woest-liggende gronden bleef niet alleen aanhouden, maar nam nog aanmerkelijk toe en op vele plaatsen, waar nog maar weinig jaren geleden het oog over uitgestrekte heidevelden staarde, ziet men dezelve thans in vruchtgevende velden herschapen.”

Deze gouverneur, geboortig van Gent in Vlaanderen (1787–1855), was sinds 1830 in Brabant aan het bewind. Uit zijn handelingen en geschriften blijkt, dat de belangen van landbouw en nijverheid hem zeer ter harte gingen. Toen hij in 1835 de grondheerlijkheid van Heeswijk en Dinther gekocht had en gedurende de zomermaanden het kasteel van Heeswijk bewoonde, kon hij aan den lijve gevoelen, dat het verkeer over een ongeplaveiden weg verre van aangenaam was. Van zijn residentie 's Hertogenbosch tot Rosmalen kon hij rijden over de keien van den Napoleonsweg naar Grave, maar dan moest hij over een ongemakkelijke baan langs Berlicum naar Heeswijk. De bevolking van de streek was den gouverneur-kasteelheer zeer dankbaar, dat hij hier het eerst toonde, hoe de provincie het verkeer vergemakkelijken kon. Eind 1839 werd de aanbesteding gehouden van den bouw van het eerste weggedeelte: Rosmalen–Berlicum; in 1841 kwam de weg tot Veghel gereed.

Nog steeds heet deze weg in den volksmond de gouverneursweg, al is er geen enkel naambord dat dit vermeldt.

Sindsdien heeft het provinciaal bestuur van Noord-Brabant over de volle breedte en lengte van het gewest een wegnnet gebouwd, dat vele tientallen van jaren eenig in zijn soort geweest is. Het had een lengte van over de zevenhonderd kilometer — ongeveer evenveel als de wegnnetten van de tien andere provinciën samen. In 1875 werd de bouw van provinciale wegen beëindigd. Het net was omvangrijk — en de exploitatie van de spoorwegen wekte de verwachting, dat het verkeer per as geleidelijk sterk verminderen zou. Wilden gemeenten onderling het net nog uitbreiden, dan konden zij hiervoor subsidie uit de provinciale kas verkrijgen. Aan dezen maatregel is de uitbreiding van het wegnnet met nog honderden kilometers te danken.

Zonder ons in becijferingen te verdiepen, kunnen wij vaststellen dat de millioenen guldens, die het honderdjarig wegnnet in Brabant en aan Brabant gekost heeft, hun rente wel hebben opgebracht. Rente in den vorm van vooruitgang van landbouw, veeteelt, handel, nijverheid — en van gerief vóór de ontelbaar vele reizigers van alle slag, die Brabant dag aan dag doorkruisen. De oude Romeinen wisten het en dit is zoo gebleven: wegnbouw is cultuurbouw.

*

De Brabantsche dorpen hebben ook aan den aanleg van de spoorwegen veel te danken, al heeft die het landschap zeker niet verfraaid. De stationnetjes in de dorpen zijn voor het meerendeel karakterlooze bouwsels geworden.

Zooals bekend is, konden onze voorvaderen niet gemakkelijk besluiten tot den aanleg van spoorwegen. Koning Willem I, die in 1834 de eerste poging tot een spoorwegverbinding van Amsterdam met Keulen deed, moest zijn plan opgeven bij gebrek aan financieele medewerking. De eerste spoorweg van het land tusschen Haar-

lem en Amsterdam werd in September 1839 geopend. Brabant – dat, anders dan Amsterdam en Rotterdam, wèl om spoorwegen vroeg – maakte eerst in 1855 kennis met „Stephensons stoomros”, zooals de rederijders de locomotief noemden; de Belgische Centrale Spoorwegmaatschappij verbond toen Antwerpen via Roosendaal met Breda en Moerdijk. In 1863 werd de lijn Til-

Fig. 22

burg-Breda en die van Roosendaal naar Bergen op Zoom geopend. Ook de andere aansluitingen met Noord en Zuid kwamen nu tot stand. De verbinding Boxtel-Goch jaarteekent van 1873. President-commissaris van deze maatschappij was geruimen tijd notaris Kerstens te Mill, tevens lid van de Eerste Kamer der Staten-Generaal. Deze liet natuurlijk ook een D-trein in zijn dorpje even stilhouden, wanneer hij uit Den Haag naar huis kwam. Op een goeden keer gebeurde dit met den D-trein van Vlissingen naar Berlijn; toen de trein stopte en slechts één reiziger dien verliet, keek een groot verbaasd hoofd uit het coupéraam naar het dorp, alsof de man vragen wilde: Wat beteekent dit nu? De man die

zoo verbaasd keek, was de ijzeren kanselier Otto von Bismarck.

De lijn 's Hertogenbosch-Zwaluwe kwam in 1890 gereed. De laatste in de rij is de spoorlijn Eindhoven-Weert geweest, die eerst in 1913 voltooid werd.

Bijna overal bleef de spoorbaan enkele kilometers van de dorpskom verwijderd. Dit was meer aan financieele dan aan agrarische of aesthetische overwegingen toe te schrijven: wat verder van de kom was de grond aanmerkelijk goedkooper dan nabij het dorp. Maar nauwelijks stond een stationnetje ergens in de hei, of het dorp verplaatste zich in de richting van het stationnetje. Niet de boeren, doch wel de handeldrijvende en nijvere middenstanders gaven de voorkeur aan een woning, een winkel, een werkplaats in de spoorlaan, de stationsstraat of de stationslaan. Zoo werd, vooral in de jaren 1860 tot 1920 menige dorpsvorm deerlijk gewijzigd en uit zijn evenwicht geslagen. Aan uitbreidingsplannen dacht vóór 1900 nauwelijks een enkel dorpsbestuur; eerst later, toen al veel geschonden was, kwam de gedachte daaraan op. Voor het behoud van het eigenlijke dorpsschoon – de rationeele en aesthetische bebouwing van de kern met een evenwichtige verdeeling van de peripherie – kwam menig uitbreidingsplan te laat. De gemakken van den nieuwen tijd verorberden hier en daar de schoonheden van den ouden tijd.

*

De tramwegen, die het slechts zestig jaar zouden uithouden – van 1870 tot 1930 – waren bescheidener dan de spoorwegen. De ondernemers stelden zich tevreden met het gebruik van de Rijkswegen en provinciale wegen. Zoo drongen de trambanen door tot in alle dorpskommen, die zij allerm minst verfraaiden. De oude diligences en postkoetsen van de eerste helft der negentiende eeuw hadden een zekere romantiek in de dorpen

gebracht; de vierkante tramlocomotieven brachten er stoom en roet, hinderlijke wisselplaatsen, vieze waterpompen en onverzorgde remises. In 1923 verschenen de eerste autobussen, die het voordeel hadden dat zij de dorpen beter bereikbaar maakten zonder straat of markt te ontsieren. Spoedig verdween bijna overal de trambaan, vooral toen het provinciaal bestuur in 1934 het interlocaal verkeer ordende en een nieuwe onderneming tot stand bracht, die de dorpen in de gansche provincie van goede verkeersmiddelen voorzag.

*

De wateren hebben, zooals reeds werd aangestipt, steeds veel beteekenis voor de Brabantsche dorpen gehad.

De groote rivier de Maas is getuige geweest van de opkomst van het gewest en heeft de talrijke dorpen langs haar oevers geboetseerd. De schippers keken naar de torens, om hun vaart te bepalen. En er waren veel schippers in het verleden, toen de auto de wegen nog niet veroverd had. De dorpeling uit Lith of Engelen of Bokhoven of Andel reisde met de boot naar de stad; de handelswaren en landbouw-werktuigen werden uit de steden zooveel mogelijk per schip naar de dorpen gevoerd. Tot 1826 – toen de Zuid-Willemsvaart voltooid werd, die den waterweg van 's Hertogenbosch naar Maastricht van 240 tot 120 kilometer lengte terugbracht – werden de goederen uit Holland en bestemd voor Maastricht, Luik en Roosendaal en van hier op groote karren, vaak met zes tot twaalf paarden bespannen, verder vervoerd. Tegenwoordig, nu de Maas langs de noord-oostgrens van Brabant gekanaliseerd is volgens de plannen van ir Lely, heeft de streek niet meer te lijden van overstromingen, die haar gedurende eeuwen hebben geteisterd. Het karakter van de dorpen langs den Maaskant wordt hierdoor grondig gewijzigd. Een oppervlakte van ongeveer 20.000 hectaren landbouwgrond is aldus bevrijd van jaarlijksche bedreiging; de

bevolking van de streek krijgt thans de kans tot uitbreiding van haar bedrijven; de dorpen ontvangen nieuw leven.

Een opsomming van de beken en riviertjes die naar de Maas stroomen, behoeft hier niet te worden gegeven. De voornaamste zijn de onbevaarbare Beerze en de Reuzel die zoo schilderachtig door de Kempen kronkelen en aan vakantie-wandelaars Pallietergenot bieden, de Dommel en de Aa die kleur en lichte nevelsluiers in lente en herfst geven aan tientallen dorpen, de Dom-

Fig. 23

mel vooral, die de schilder Pieter Brueghel van jongsaf in zijn geboortedorp Breugel bij Eindhoven moet hebben bewonderd. Het land van Heusden en Altena tusschen Maas en Bergsche Maas, Amer, Biesbosch en Nieuwe Merwede is een echt waterland, waar het landschap de sfeer heeft van het natte Holland. Midden-Brabant ontlaadt zijn bescheiden Leien prachtig in de aangezwollen Donge bij Raamsdonksveer en Geertruidenberg, waar de scheepvaart de fabrieken bedient. Het westen heeft zijn Mark, die ten zuiden van Breda zoo vriendelijk Ulvenhout en Ginneken bespoelt en ten noorden een heele reis maakt langs Terheijden, Zevenbergen en Standdaarbuiten om langs de Dintel uit te stroomen in het Volkerak. Het Hollandsch Diep bespoelt grootsch de oude heerlijkheid van de Niervaart. Het vroegere dorp en de heerlijkheid Niervaart met de

stad of vrijheid Klundert hebben een eigen geschiedenis, in 1938 door mr F. F. X. Cerutti en ir G. J. Heymeyer beschreven. Dit is het Brabantsche zeekleigebied, waar structuur en architectuur weinig of geen invloed van de hogere gronden hebben ondergaan. Het Niervaartsche land, evenals Breda een van de oudste bezittingen van het Huis van Nassau in de Nederlanden, was in de middeleeuwen een belangrijk middelpunt van handel en scheepvaart; het dorp een hooggeprezen pelgrimsoord. De heer van Strijen riep kloosterlingen te hulp om het waterrijke land in te polderen; Willem van Strijen schonk omstreeks het jaar 1180 het goed Heiligenberg (het oostelijk deel van het tegenwoordige Fijnaart) aan de jeugdige Vlaamsche Cistercienser-abdij ter Does.

„Al hebben sedert de oudste tijden de bewoners van onze lage landen hun gebied voet voor voet aan de zee moeten ontrukken, — zoo verhaalt Cerutti — de organisatie van de waterkeering en het dijkwezen dateert eerst van de 13e eeuw. De lagere landen werden door de leenmannen weer uitgegeven, onder voorwaarde dat de gebruikers er een dijk zouden leggen, en dezen van hun kant trachtten zich te verrijken door het uitgraven van turf, van welker opbrengst de eigenaar zich veelal een gedeelte voorbehold. Ook in onze streken werd reeds vroeg deze methode toegepast; in de 13e eeuw bezat een Gentsche abdij hiertoe goederen onder Zonneel (Westelijk Terheyden). Naast het uitdelven van turf ontstond nu, omstreeks denzelfden tijd, nog een ander, veel eenvoudiger procedé, waardoor het nut, hetwelk men van veengronden kon trekken, aanzienlijk werd verhoogd. Langs de boorden van de rivieren, welke dergelijke gronden doorstroomden, en aan den rand der dijken, vond men op de plaatsen in Zeeland en Holland een soort van met klei overdekte moer, welke de Zeeuwen „darinck” of „derrie” noemden. Na het uitgraven van de klei aan den binnenkant der

dijken, stootte men spoedig op de darinck, die, in blokken verzameld, in de zon werd gedroogd, en daarna tot brandstof kon dienen. Wellicht van meer beteekenis dan voor de brandstofvoorziening was het darinck-delfen voor de zoutwinning. Daartoe werd de gedroogde moer verbrand en de asch vermengd met zeewater in groote pannen boven turfuren gekookt. Het zout kwam eerst als vlies aan de oppervlakte en viel later als kristallen op den bodem. Naar die pannen heette het bedrijf ook wel panning en zij die het uitoefenden „pannemannen”. De zoutnijverheid werd in het graafschap Strijen en het noordelijk deel van de heerlijkheid Breda de oorzaak van het ontstaan van vele dorpen, die in economische ontwikkeling de zuidelijker gelegen Bredasche dorpen vooruit waren. De steden Zevenbergen en Steenbergen kwamen door den zouthandel tot bloei; de kooplieden van Steenbergen kwamen reeds in het begin van de 14e eeuw in Engeland en in de statistieken van den Brabantschen handel op Engeland nemen die van Steenbergen met hun zouthandel een naar de grootte van hun stad zeer aanzienlijke plaats in. De Sint Elisabethsvloed in November 1421 maakte een eind aan den bloei van deze streek. Opnieuw moest de streek worden bedijkt, waartoe de heeren van Breda alle krachten inspanden. De tachtigjarige oorlog bracht de Staten van Holland ertoe Willemstad (in 1584) en daarna Klundert te versterken met wallen. De heerlijkheid Niervaart bleef in het bezit der heeren van Breda, de Nassau's, en werd door het kinderloos overlijden van Prins Frederik in 1881 Staatsdomein. Er staan prachtige bouwhoeven in dit gebied met zijn zwaren grond. Talrijk zijn de hooge wegen op de meestal rijk beplante dijken, vanwaar het uitzicht op de akkers wijd en diep is. De vlasbouw wordt er druk beoefend. Er is schitterend vee; er zijn paarden als standbeelden. En dan naar het noorden de verrukkelijke vergezichten over het woelige Hollandsch Diep.

En in den zuidwesthoek is er de Schelde, waarvan Desiderius Erasmus, toen hij te Halsteren zijn eerste werken schreef, den lof heeft gezongen. In 1494 verbleef de 25-jarige Erasmus, als secretaris van bisschop Hendrik van Bergen op het kasteel te Halsteren. In zijn verhandeling „Antibarbari” te Steijn bij Gouda begonnen, te Halsteren herzien en uitgewerkt, schreef hij: „Toen ik nog een jonge man was, woedde bij ons vreeselijk de pest. Uit zucht naar zelfbehoud begaf ik mij

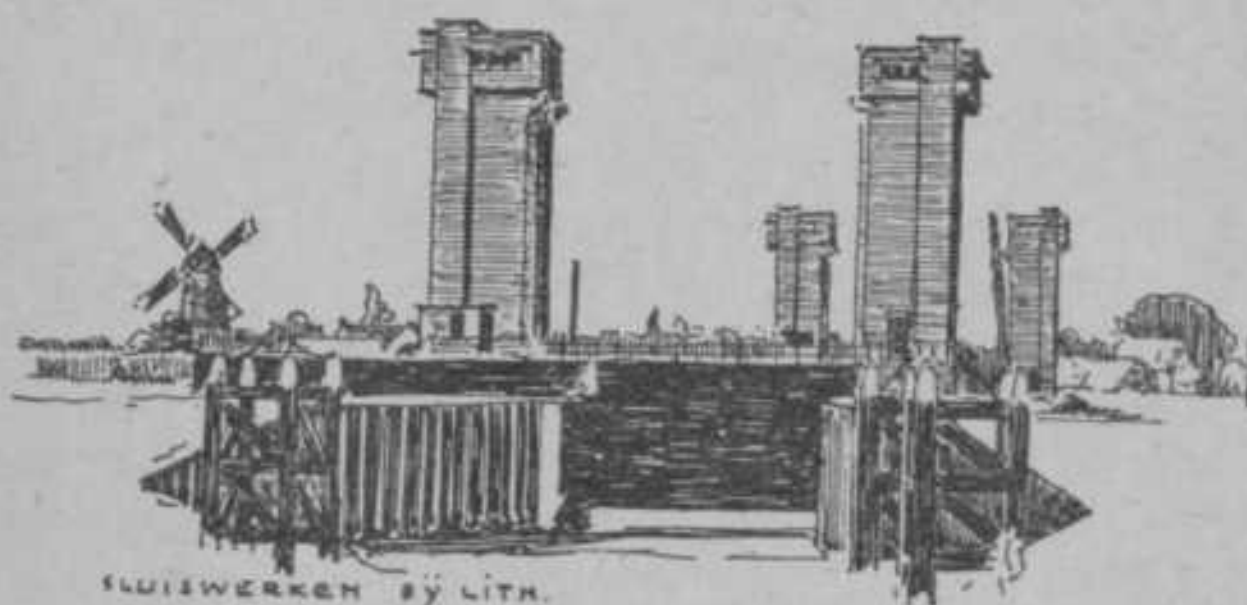

Fig. 24

toen naar het platteland van Brabant, zoo gezond en aangenaam tevens, dat die plaats mij allergeschiktst leek, niet slechts om gezond te blijven, maar evenzeer om mij aan de studie te wijden . . . Nauwelijks vertoont zich de dageraad of wij staan op en zoeken de letteren; de heldere hemel lokt ons naar buiten. Wij maken een wandeling in de omgeving en ik toon aan mijn gast de ligging van de streek en het natuurschoon.”

*

Bij de beken en riviertjes behoorden tot in de vorige eeuw de watermolens, zooals bij de binnenwegen de windmolens. De watermolens vervulden een economische functie in het middeleeuwsche leven – hoeveel

rechtsgedingen zijn om het bezit en de verdediging ervan gevoerd! — maar zij gaven tevens afzonderlijke kleur en klank aan het landschap. De normalisatie van de stroompjes heeft de meeste watermolens vernietigd. In 1931 bestonden er in Brabant nog een twintigtal; sindsdien zijn er opnieuw verscheidene verdwenen. Het landschap is hierdoor verarmd. De nieuwe tijd veegt veel oude schoonheid meedoogenloos weg: het nut beslist, niet de schoonheid. Enkele idealisten pogen het streven van de dienaren van de nuttigheid te temperen door de verheerlijking van den dienst van de schoonheid.

*

Dàn zijn er nog in Brabant de wielen en de vennen. De wielen: raadselachtige plassen en tooverachtige vijvers, waaraan legenden en sagen een geheimzinnig leven hebben toegekend. Voor de jeugd van het dorp waar zij liggen, hebben zij een bijzondere aantrekkingskracht. En menig eenzaam wandelaar, die het spel van vogels en visschen bespieden wil, rust daar even. De vennen: overblijfselen uit den oertijd, toen de wilde wateren den bodem van Brabant uitschuurden, — droomen van dichters, verwezenlijkt in een wijde hei of tusschen de ruischende dennen, — vennen als die van Oisterwijk, waar de vreugden van het natuurgenoegen te proeven en te doorproeven zijn in alle seizoenen voor den dorpsbewoner, die ermee vertrouwd is, maar wellicht nog meer voor den stadsbewoner, die zulk een levende weerspiegeling van de hemelklaarte en de wolkenluchten in geen enkel museum bewonderen kan. Menig dorp in het oosten van de provincie heeft wandelaars en natuuronderzoekers en peinzers aan zich gebonden door zijn vennen. De schilders en teekenaars vinden er jaar op jaar inspiratie. Hoe ontstonden de vennen van Oisterwijk? Deze vraag heeft prof. dr Eug. Dubois indertijd ook gesteld, — en hij heeft getracht

daarop antwoord te geven in een studie, die de Vereeniging tot behoud van natuurmonumenten gepubliceerd heeft in haar jaarverslagen (1913-1917). Tot de merkwaardigste verschijnselen van den Nederlandschen bodem, zoo schreef hij, behooren de vennen, de tallooze meertjes, minder welluidend ook plassen genoemd, bezuiden en bewesten de Maas, in Noord-Brabant en de noordelijke helft van Limburg verspreid. Onder die vennen spannen de bij Oisterwijk gegroepeerde wel de kroon, in geologisch opzicht niet minder dan door hun schoonheid. Geologisch stelde prof. Dubois met die meertjes op één lijn vele in het vennengebied gelegen, moerassige of met veen opgevulde en ook droge, op gelijke wijze als de omgeving begroeide verdiepingen van de bodemoppervlakte. 't Zijn alle min of meer ronde of langwerpige, herhaaldelijk wel in bepaalde richtingen als het ware gelobde kommen. Inderdaad bestaat tusschen die drie soorten van kommen menigvuldige overgang en samenhang. Al deze bodemverdiepingen plegen in groepen voor te komen en in één en dezelfde groep ziet men de verschillende soorten van kommen met elkaar afwisselen. Dit is een gevolg van de zeer verschillende en wisselende diepteligging van haar bodem, van de grooter of geringer vruchtbaarheid van den grond, van de verschillende opneming van lucht door het water, bij meer of minder blootstelling aan den wind en al of niet aanwezige strooming. Van deze natuurlijke omstandigheden hangt het af, of de vennen, „blauw als zomerlucht” dan wel moerassig begroeid en zelfs met veen opgevuld zijn. Zij kunnen dus, in algemeenen zin, alle „vennen” genoemd worden.

Treffend is de groepeerings van vele vennen in richtingen, evenwijdig met die van rivieren en beken, waarlangs zij dikwijls, ofschoon buiten en boven de dalen gelegen, duidelijk zich scharen. Op de grootste schaal aldus de vennen-reeks, waarin op een flauw gewelfden rug de venen van de Peel ontwikkeld werden. Hoewel

op aanzienlijken afstand van de Maas gelegen, en hoog boven haar dal, volgt zij van de Belgische grens bij Weert tot bezuiden Grave, de groote Noord-Limburgsche bocht van die rivier. Op de flauw-gewelfde strook tusschen de Astensche Aa en het Dommelbekken een gelijkwaardige vennenrichting. Oogenschijnlijk minder regelmatig liggen vele vennen tusschen de beken van het bovenstroomgebied van de Dommel en de Beerze, maar ook hier openbaart zich toch plaatselijk scharing, parallel met beken. Aldus vooral bezuiden Valkenswaard, langs den wortel van de eigenlijke Dommel.

De vennen van Oisterwijk liggen zuidoostelijk tot zuidelijk en oostelijk van het dorp, in het gebied van den Voorsten Stroom of Lei, den Achtersten Stroom of Reusel en de Kleine Rosep. Door de vereeniging van deze drie beken ontstaat de Run of Aa, die, de richting van Lei en Reusel voortzettend, dan de Beerze of den Grooten Stroom opneemt en op hare beurt, even boven Vught, door de Dommel wordt opgenomen. Deze vennen openbaren een algemeene richting van het Zuidwesten naar het Noordoosten, gelijk de stroomrichting van de Run, den Voorsten Stroom en het deel van den Achtersten Stroom, waarnaast de meeste gelegen zijn. Vooral ook in de lobben van het Choorven en het Kolkven komt die richting duidelijk te voorschijn. Zijn onderzoekingen hebben prof. Dubois ertoe gebracht het ontstaan van de vennen te verklaren als een verschijnsel uit den ijstijd, namelijk als gevolg van het smelten van in het zand bedolven stukken „dood ijs”, die zich van de landijsmassa, bij haar terugtrekken hadden afgescheiden, — voornamelijk schotsen en vlotten van het drijfijis op de delta van de Maas in dien ijstijd. Wanneer nauwelijks ook over de geheele delta het water in vele telkens verlegde takken zich heeft uitgebreid, kan toch worden aangenomen dat in sommige standvastige, breede en diepe geulen de meeste met zand beladen en onbelaste ijsschotsen en ijsvlotten afdreven, zich op-

hoopten en vastraakten. 't Is mogelijk dat aldus en door zand, dat de stroom achter deze ijssdammen moest afzetten, vele van die oude geulen over het grootste deel van haar breedte met ijs en zand, plaatselijk zelfs hoog boven de deltavlake, opgevuld werden ofwel geheel verstopt raakten. Hiermede zou dan het ontstaan van venkommen verklaard zijn.

Zoo zijn de randen van sommige Brabantsche dorpen door deze ook geologisch-aantrekkelijke natuurmonumenten verbonden met de oergeschiedenis van Nederland. Maar niet iedere plas of ieder meer in Brabant behoort tot de vennenfamilie! Om er maar één te noemen: het meer de IJzeren Man bij Vught is geen reliek van den oertijd, — het is werk van menschen, die omstreeks 1895 zand behoefden voor de ophooging van de gronden bewesten de Dommel te 's Hertogenbosch. Al dat zand is aan dezen grond ontleend en de natuur heeft de rest gedaan: een van de mooiste meren van het land ligt daar tusschen de mastbosschen en de hei — en enkel de kenners kunnen het onderscheiden van een ven uit den oertijd.

HOOFDSTUK VII

HET DORP EN ZIJN LEVENS- RUIMTE

Het dorp is, in de eerste en voornaamste plaats, van den boer. Het is het kader waarbinnen voor dorpeling en stedeling het dagelijksch brood gewonnen wordt. Maar het is niet alléén van den boer, want deze heeft voor de volvoering van zijn arbeid de ambachten noodig, en bovendien is de moderne maatschappij zóó ingericht, dat het dorp ook aan vele anderen plaats moet bieden, die rechtstreeks of zijdelings bij het boerenleven betrokken zijn.

Tot het begin van de negentiende eeuw bleef het karakter van het Brabantsche dorp vrijwel onaangetast. Het leven was er zóó schraal en zoo moeilijk, dat de bevolking nauwelijks behoefde om te zien naar meer arbeidsruimte. Daarna ontstond in Brabant een geweldige expansie, die ook uit de cijfers spreekt. Bij de volkstelling in 1830 bedroeg het bevolkingsgetal van Brabant 348891 zielen; bij die van 1859 reeds 407794, bij die van 1889 509628, bij die van 1909 623079, bij die van 1930 898386. Begin 1943 was het bevolkingsgetal tot ongeveer 1080000 gestegen, waarvan de helft in steden en stadjes, de andere helft in de dorpen woont. Een bevolking van meer dan 200 zielen per vierkanten kilometer, — dat is, ook nationaal en continentaal gezien, vrij veel. Zóó veel dat de land-, tuin- en boschbouw niet aan al deze menschen een bestaan kan opleveren. De zeevaart heeft voor Brabant niets te beteekenen. De nijverheid is dus noodig om Brabant op kracht te houden.

*

De dorpen op de klei- en de lagere zandgronden konden reeds vroeg hun terreinen in cultuur brengen. Op

de hogere gronden bleven veel woestenijen en heidevelden bestaan, zoolang de hulpmiddelen voor ontginning, vooral de kunstmest-stoffen, ontbraken. In 1833 had Noord-Brabant op een oppervlakte van 500000 hectaren nog 181049 hectaren, dus bijna $\frac{2}{5}$ woest liggen. Het meerendeel van deze woeste gronden was het eigendom van de gemeenten, die sinds 1462 „de gemeene

Fig. 25

heiden enz. weder mochten aanvaarden en voortaan ten eeuwigen dage hebben, houden en benutten tot haar gemeen gebruik". Dit bezit doorstond alle economische en politieke wisselingen, zoodat de Brabantsche gemeenten, meerendeels in het oosten van de provincie, steeds een zeer groot grondbezit hadden. In 1904 beliep dit nog 61551 hectaren, waarvan 10364 in cultuur en 51187 woest.

Reeds Koning Willem II gaf aan de omgeving van Tilburg een voorbeeld, om gronden te ontginnen; de koningshoeven bewaren daarvan den naam. Tot 1895 werden de meeste woeste gronden in Brabant ontgonnen

voor boschbouw; eerst daarna werden vele gronden met behulp van kunstmest tot bouw- of grasland aangelegd. De oppervlakte van den woesten grond daalde nu snel: in 1922 nog 92030 hectaren, thans ongeveer 50000. De bosschen behooren sinds de middeleeuwen tot het uiterlijk van de Brabantsche dorpen op den zandgrond. Daarvoor hebben de kloosterlingen en de kasteelheeren gezorgd. Hout was zoo noodig als bouw materiaal en als brandstof. Klassiek is de boschbouw van de Nassaus ten zuiden van Breda. Tijdens den tachtigjarigen oorlog en in het tijdperk van Brabants verarming, toen de dennenbosschen vaak uit behoefteigheid werden geplunderd, daalde het boschbestand. In 1833 had Brabant 34575 hectaren bosch; in 1900 59363, waarvan 40669 dennenhout. Thans omstreeks 63000 hectaren bosch.

De gemeenten, als eigenaressen van de woeste gronden, hebben het vooral na 1895 verstaan, dat zij de eerstgeroepenen waren om haar landbouwende ingezetenen te helpen aan levens- en arbeidsruimte. Aanvankelijk ging dat wat stelselloos: hier een moot, en daar een moot. De kasteelheeren en de kloosterlingen zouden dat anders hebben gedaan. Maar in 1907 kwam er verbetering. Het Staatsboschbedrijf, waarvan de directeur E. van Dissel uit Brabant geboortig was, knoopte betrekkingen aan met het provinciaal bestuur dat toen geleid werd door den energieke boerenvriend mr A. baron van Voorst tot Voorst. Deze had reeds gedurende een tiental jaren het zijne gedaan om tot een rationeele uitgifte van de woeste gemeentegronden te geraken. Met het Staatsboschbeheer zou nu voortaan worden saamgewerkt om goede verkavelingsplannen op te maken, elke aanvraag om grond critisch te beoordeelen, en de belangen van de boeren in evenwicht te houden met die van de gemeenten. Dit is tot heden geschied. Wie de ontginningsdorpen van nabij bekijkt zal moeten erkennen dat hier prachtig werk is verricht.

Inmiddels moest ook voor een betere afwatering van de gronden worden gezorgd. Hiertoe werden enkele groote waterschappen opgericht, die hun zorgen over wijde gebieden uitstrekken: de Maaskant, het Stroomgebied van de Dommel, het Stroomgebied van de Donge.

Dan is er het Peelgebied (125000 hectaren groot), het oude geheimzinnige niemandsland, eeuwenlang als een onherbergzaam spookland beschouwd, onder Napoleon I

Fig. 26

ontdekt als geschikt voor doortrekking van de verbinding van Antwerpen op den Rijn (de Noordervaart is een overblijfsel van het Canal du Nord), door Johan van der Griendt in 1853 voor turfwinning en boekweitcultuur in gebruik genomen, omstreeks 1880 door de Amsterdammers Van Waterschoot van der Gracht en Van Ogtrop voorgoed betrokken in de belangstelling van de ontginners en sinds 1890, met behulp van de voortreffelijke Rijksambtenaren Lovink en van Hoek, en de dadenwekkende aanmoediging van den Commisaris der Koningin mr A. baron van Voorst tot Voorst, geworden tot een schoon, veelbelovend deel van Brabant. Er zijn geheel nieuwe dorpen ontstaan: Elzendorp

Fig. 27

bij Gemert, Venhorst bij Boekel, Stevensbeek bij Sambeek.

Er zouden nog meer belangrijke ontginningen te noemen zijn (o.a. de zeer fraaie en geslaagde van de levensverzekeringsmaatschappij Utrecht onder Hilvarenbeek), maar 't is niet de bedoeling hier een volledige opsomming te geven.

Wèl moet worden aangestipt, dat in een snel-groeiende provincie als Brabant ook enkele terreinen ongerept behooren te worden bewaard als ontspanningsoorden voor de bevolking zelve. De groote boschcomplexen, die eigendom zijn van het Rijk of van de gemeenten, kunnen als beveiligd worden aangemerkt. De vereeniging tot behoud van natuurmonumenten heeft de beschermende hand uitgestrekt over de bosschen en vennen bij Oisterwijk, de Drunensche duinen (zandverstuivingen) en de Campinasche heide tusschen Boxtel en Oisterwijk. Ook elders in Brabant wordt op dit zeer voornaam belang: behoud van ontspanningsruimte, gelet.

*

De nijverheid heeft weleer in de dorpen haar intrede gedaan, toen zij met zeer primitieve middelen werkte. Door de aanwezigheid van eidelooze heidevelden konden reeds in de middeleeuwen de dorpelingen van den zandgrond schapen houden, wol winnen, en de spinnerij en weverij beoefenen. Dorpen als Tilburg, Oisterwijk, Vught, Geldrop, telden toen mede als centra van spinnerij en weverij. In den Bourgondischen tijd profiteerden de Brabantsche linnen- en lakenwevers van de handelskracht van het nabije Antwerpen. Na 1648 werd de Brabantsche textielindustrie door de Republiek bijna doodgedrukt. Het Generaliteitsland werd toen als buitenland behandeld, omringd met tolmuren, met zware accijnzen op de grondstoffen en op de productie. De aanzienlijke linnenhandel van 's Hertogenbosch en Breda ging zoo geheel te niet, ten bate van Haarlem en Leiden. Door de verarming van de Brabantsche koopsteden werden ook de dorpen in haar omtrek omlaag geduwd. Maar de natuur is, ook in dit opzicht, meestal sterker dan de leer. De rijkdom van Holland maakte het leven in Holland duur, dus de loonen hoog. In Staats-Brabant, waar de bevolking eenvoudig en schraal

Fig. 28

leefde, bleven de loonen laag, zoodat Leiden en Haarlem daar geleidelijk betrekkingen aanknoopten voor het verkrijgen van half-fabrikaten, gesponnen en geweven, waarna ginds de lakens gevold, geschoren en geverfd werden. In zijn „Bronnen tot de geschiedenis van de Leidsche textielnijverheid” (6e deel) verzekert mr Posthumus: „zoodra de stedelijke ondernemers hun bedrijf naar Brabant overplantten en daar de kennis van de fijnere techniek en van de commercieele verhoudingen

brachten, was de Brabantsche nijverheid in staat, de Leidsche lakenproducenten van de markt te dringen." Omstreeks 1780 begint de herbloei van de textielnijverheid in Brabant, waardoor het dorp Tilburg spoedig een stad worden zou (1810).

Ook de schoenindustrie van de Langstraat begon in de achttiende eeuw tot ontwikkeling te komen. De tabaks- en sigarenindustrie volgde in de negentiende eeuw, niet enkel in de steden, maar ook in de zanddorpen. West-Brabant kreeg zijn suiker-fabrieken. De metaal-industrie vond na 1890 den weg naar Brabantsche dorpen als Asten, Beek en Donk, Budel; tegelijkertijd groeide in Eindhoven het bedrijf van Philips, dat uit de dichtbevolkte dorpen zijn handarbeiders betrok. Na den wereldoorlog van 1914-1918 greep de nijverheid verder en sneller om zich heen dan ooit te voren. Bij Breda de kunstzijdeindustrie, - midden in de hei bij Best de Batafabrieken, - bij Oisterwijk een groote leëderindustrie - overal fabriekjes en fabrieken.

Wat wordt er van het Brabantsche dorp, - het dorp dat eeuwenlang innerlijk en uiterlijk zijn karakter bewaarde, wel zelden volmaakt-gaaf, maar tòch karakter?

Dit is het groote, het moeilijke vraagstuk.

Met beschouwingen alleen of met klachten of met toejuichingen is het niet op te lossen. De belangen van de bevolking staan voorop. Wanneer land-, tuin- en boschbouw de geboorte-overschotten niet kan opvangen - en die zijn groot in Brabant, waar een gezin gemiddeld meer dan zes kinderen telt - dan moet de nijverheid zorgen voor bestaansmiddelen. Er moet gezocht worden naar een evenwicht van de belangen der bevolking en die van de gemeenschap. Dit geschiedt sinds 1929 door den provincialen streekplannendienst. Er is immers leiding, krachtige leiding noodig in de verdeeling en de bestemming van den grond. Menig dorp zou niet zoo scheef gegroeid, misgroeid, misvormd zijn, indien de gedachte aan rationeelen dorpsbouw een halve eeuw

eerder verwezenlijkt was in het streekplanwerk. Maar een halve eeuw geleden was de moderne streekplangedachte nog nergens in Europa verwezenlijkt. Dat een intuitieve, zeer klare opvatting van de urbanistiek en de paganistiek in de middeleeuwen moet hebben geheerscht, staat wel voor ons vast. Toen was er een centrale wereld- en levensbeschouwing, belichaamd in het kasteel, de kerk, het raadhuis. En zoo ontstond de gemeenschapskunst, waartoe ook de architectuur behoorde.

HOOFDSTUK VIII

SLOT

Deze bladzijden bevatten lang niet alles wat te zeggen is over het Brabantsche dorp. Wellicht genoeg om erover te doen denken, — om de beschouwing ervan te

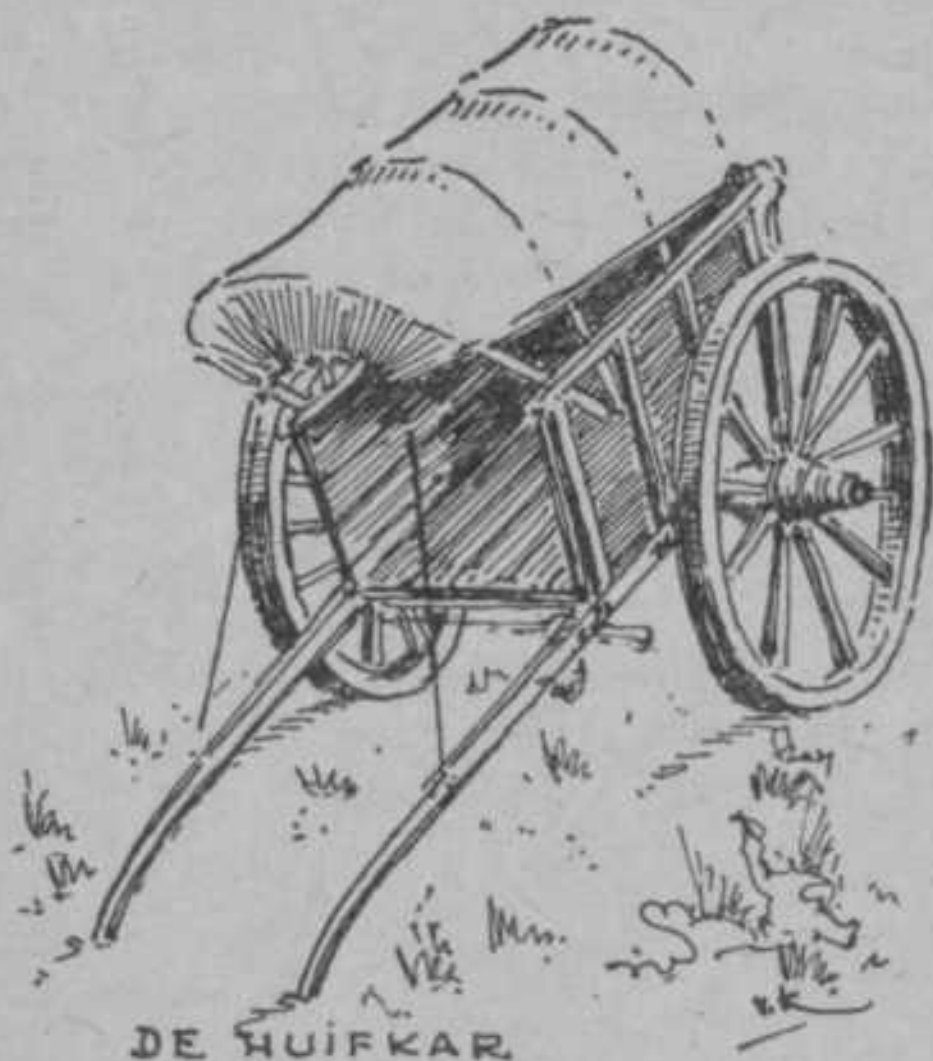

Fig. 29

vergemakkelijken, — om eenig begrip te wekken voor zijn leven en doen. Er zou nog veel aan toegevoegd kunnen worden over het leven en doen van de dorpelingen. Maar dit zou een afzonderlijk boekje vergen. Want ook in dit leven en doen is nog zeer veel bewaard, dat even gaaf en even fraai, even kinderlijk en even charmant is als menig oud kasteel, menig oud kerkje, menige

oude boerderij, ja, als de stroompjes die vroolijk en glanzend langs de dorpen kabbelen en als de lindeboomen die honderden jaren de markt beschaduwden en jaarlijks bloeien en geuren alsof zij onsterfelijk zijn. Die bevolking heeft haar eigen feesten en haar treurdagen, zij heeft haar eigen omgangsvormen en eigen spelen, – en er is zelfs eenige herleving daarvan te bespeuren. Diep in de volksziel leeft iets van de geschiedenis van het voorgeslacht: wat Brabant beleefd heeft, zou bezongen kunnen worden in heldendicht en treurdicht, maar het blijspel zou nooit ontbreken. Een stuk van zijn kracht – en van zijn zwakheid – is zijn humor. In de eeuwen van verdrukking hebben de dorpelingen het hoofd recht weten te houden, – en dit was niet enkel te danken aan hun wortelvast geloof, maar ook aan hun onverstoorbare blijmoedigheid. Deze karaktereigenschappen hebben haar bekroning gevonden in de erfelijke bereidheid tot levensaanvaarding die aan de meeste menschen, in Brabant geboren en getogen, eigen was en is.

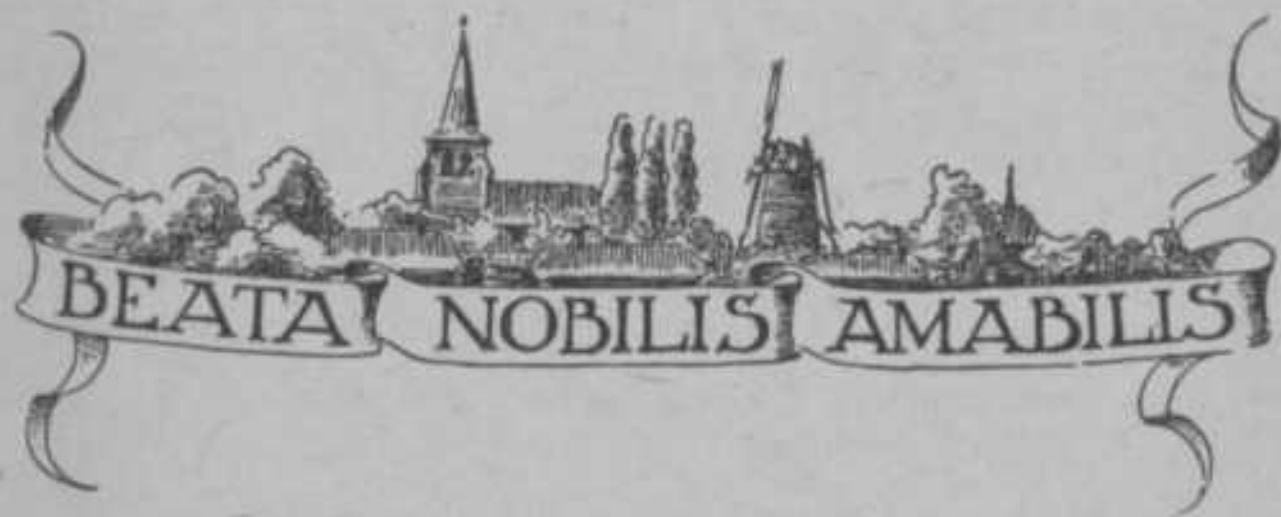
In den bloeitijd van het hertogdom hebben de Brabanders in de letters van den naam van hun gewest alle eigenschappen vertolkt waarom zij zoo veel daarvan hielden:

Beata	dat is salich
Regalis	dat is conincklijck
Antiqua	dat is oudt
Bona	dat is goet
Audax	dat is coene
Nobilis	dat is edel
Caritativa	dat is in minnen ontfermhertich
Justa	dat is rechtveerdich
Amabilis	dat is minlijck.

Het jonge geslacht van heden grijpt terug naar deze naieve verheerlijking, die het verliefdheidslied is van een jeugdig en sterk volk.

Laat het zoo zijn. Het is immers goed, zóó. Men mag van een streek, een gewest, een land houden als van een bruid. Voor een bruid dicht men, zingt men; voor een bruid werkt men; voor een bruid bouwt men goed en fraai; voor een bruid heeft men moeite en inspanning over, geld en goed; een bruid kleedt men en smukt men; een bruid bewaakt en beveiligt en verdedigt men. Ja, dat is allemaal goed. En wanneer het jonge geslacht van boeren en burgers het wil, met innige genegenheid en eerlijke liefde, met zuiver gevoel en diep begrip, en vooral met geestdriftige toewijding aan het erfgoed van het verleden, dan zal in het toekomstige Noord-Brabant, in stad en dorp, veel blijven en veel worden dat „sallich, — edel, — minlijck” is.

Geschreven in Noord-Brabant
in den derden oorlogswinter 1942-'43.

VERKLARING BIJ DE FIGUREN EN AFBEELDINGEN

Bij fig. 5: In de dorpskommen maken de waterleiding-maatschappijen een eind aan het bestaan van de eeuwenoude ophaalputten. Toch zijn in de buitenwijken van de dorpen nog vele gespaard. Zij behoorren bij elke boerderij, want er is véél water noodig voor vee en huis en stal. En in den zomer kan diep in den koelen put de melk het best bewaard worden.

Bij fig. 7: Het heiligdom van de boerenwoning is de haard, het haardvuur. Daar worden de maaltijden voor het boerengezin klaargemaakt – de soep trekt boven het vuur, de aardappelen en de groente worden er gekookt, in de smeulende asch worden appels en kastanjes gepoft – daar vinden op koude dagen huisgenooten en bureu een warm plaatsje. De schouw is versierd met tegels; de schouwrand met bordjes van tin of aardewerk. Zooals de boven afgebeelde „herd” in den Dungen zijn er nog vele in de Brabantsche dorpen, maar zij verdwijnen snel!

Bij fig. 8: Bouwkundige constructies in boerderij en stal hebben vaak een primitief karakter. Dit „gebont” of gebint in Helvoirt bevindt zich in de zoogenaamde geut van het achterhuis. De stijl, waaraan een ijzeren uitsteeksel is verbonden, is de karnstijl: daaraan hangt het apparaat om te karnen.

Bij fig. 9: Er is geen weelde in de bebouwing van de zandige randen van Brabant. Maar wél is er gemoedelijkheid, gezelligheid, schilderachtigheid. Daarom is het jammer, dat dit pittoreske geheel in de buurt van de Drunensche duinen verdween.

Bij fig. 10: Nabij 's Hertogenbosch langs een dijk, die zeker tot omwalling van een legerplaats gediend heeft, staan kleine boerderijen als deze: verscholen en bijna opgelost in het landschap.

Bij fig. 11: Een mooie, ruime dorpskerk als deze is een stukje dorpsgeschiedenis op zichzelf.

Bij fig. 12: Een van de minst geschonden marktplainen in Brabant is dat van Oirschot. Het Romaansche Mariakerkje (12e eeuw) heeft zijn eigen vrijthof, – de gothieke Sint Pieterskerk (15e eeuw) eveneens – het gerestaureerde raadhuis (15e eeuw), ten westen van de Sint Pieterskerk, heeft een ruim uitzicht over het zwaar begroeide, schaduwrijke plein.

Bij fig. 13: De kern van het ruime marktplain van Etten vormen raadhuis en kerk.

Bij fig. 14: Anders dan de meeste Brabantsche dorpen, die een driehoekig marktplein hebben, heeft Eersel er een in gerekten vorm. In het midden staat de voormalige Lieve Vrouwe-kapel (15e eeuw) die, sinds 1918 gerestaureerd, als raadhuis dienst doet.

Bij fig. 18: Omstreeks 1500 werd dit kerkje gebouwd, nadat het eerste kerkgebouw van 1383 was afgebrand. Patroonheilige is Sint Antonius abt, de volksheilige, die in de middeleeuwen vooral door de boeren vereerd werd. Deze Antonius de kluizenaar leefde in Egypte van 250–356. Hij wordt meestal met een bel en een varken afgebeeld; dit varken duidt aan, dat de monniken van Antonius alom hun vee vrij mochten laten grazen. Volgens de legende heeft Antonius in de woestijn heel wat bekoringen te doorstaan gehad: de schilders hebben, vooral bij den overgang van de 15e naar de 16e eeuw, dit thema breed uitgewerkt. Bijzonderlijk Jeroen Bosch († 1516) muntte hierin uit, – en 't is daarom, dat dit hier vermeld wordt, want de Bossche schilder heeft zeer waarschijnlijk ook Bokhoven bezocht en daar de legenden van den bekoorden kluizenaar leeren kennen, – evenzeer als het waarschijnlijk is dat Pieter Brueghel de eerste aanleiding voor zijn diablerieën vond in de Sint Genovevakerk van zijn geboortedorp. Het Bokhovensche kerkje is in 1610 vergroot, in 1771 verbouwd en in 1914 door slechte restauratie tamelijk verknoeid.

Bij fig. 19: De katholieke kerkgebouwen dragen tenminste één kruis in den top. Van ouds hebben de Brabantsche dorpsmeden er een eer in gesteld, zelf het kruis voor de dorpskerk te smeden. Zij bleven in den stijl van hun streek: er kwam wat fantasie bij dezen arbeid te pas. Zoo ontstonden de à jour bewerkte ijzeren kruisen als dit, dat den toren van Hedikhuizen siert.

Bij fig. 20: Langs de wegen in het uitgestrekte land tusschen Peel en Maas heeft menigeen het moede hoofd voorgoed neergelegd in tijden van oorlog en oneenigheid. Waar de dorpelingen het stoffelijk overschot vonden, begroeven zij dit en zij voorzagen de plaats van een grafkruis. Zoolang aan de wegen niet veel veranderd werd, bleef het kruis daar staan. Maar toen het moderne verkeer de eeuwenoude wegen bereikte, moest menig kruis verdwijnen. In Vierlingsbeek werd dit grafkruis met enkele andere overgebracht naar het kerkhof.

Bij fig. 23: Een dorp aan de rivier heeft een ander leven dan een dorp op de hoge gronden. De bedrijvigheid van de scheepvaart en de avonturen van de schippers, die ook naburige landen kennen, verruimen den blik van de dorpelingen. Ook is aan den walkant steeds wat handel met de varensgezellen. Een trage zeil-

schuit op de Maas wekt herinneringen aan tijden, toen de stoomboot nog onbekend was.

Bij fig. 24: Eeuwenlang heeft de Maas met haar grillige overstromingen Noord-Brabant geplaagd. De dorpen tusschen Cuyck en 's Hertogenbosch kregen daarvan vaak hun zwaar te dragen deel. Door de uitvoering van de regularisatieplannen van hoofd-ingenieur Dr. C. W. Lely, waardoor de Maas grootere hoeveelheden water sneller afvoeren kan, is de traverse van de Beersche Maas vervallen (1929-1941). De sluiswerken bij het dorp Lith vormen een monument van waterbeheersching langs den Brabantschen Maasoever.

Bij fig. 27: Een wijsgeer, die dit huis bouwen liet, heeft meteen de vergankelijkheid van het aardsche leven gepredikt aan de voorbijgangers en de gasten.

Bij fig. 29: Onze goede, veilige, gezellige, sierlijke Meijerijsche huifkar! De boer kan er alles mee doen. Zij is geschikt voor werk bij den stal en op het land, voor bezoek aan de markt in de stad, voor familiebezoek, voor feestelijkheden. De doopeling wordt ermee naar de kerk gereden – of wérd, want de automobiel heeft de huifkar reeds vèr verdrongen. De huifkar reed ook bruidegom en bruid, zij reed zilveren en gouden paren, en dan werd ze versierd met de bloemen, die het jaargetij gaf. Zij past zoo goed in het Brabantsche landschap. Heelemaal verdwijnen zal ze wel niet, want de wereldoorlog heeft opnieuw geleerd wat een paard en een huifkar en een molen waard-zijn, wanneer Europa in brand staat.

*

Bij afb. 2: De 16-eeuwsche toren der Sint Servaaskerk te Schijndel is vrijwel het eenige, wat dit dorp uit zijn gloriëtijd bewaard heeft.

Bij afb. 3: Vlijmen, in oude oorkonden Vlimen geschreven, is een gemeente waarvan de stichting wordt toegekend aan Robert II, Heer van Heusden († 972). Reeds in 1285 berustte het begevingsrecht der kerk van Vlijmen bij de prelaten van Bern. Eenigen tijd behoorde Vlijmen aan den hertog van Gelder, die het den 10en September 1339 met Oud-Heusden, Hedikhuizen en Engelen verruilde aan den hertog van Brabant. Wenceslaus en Johanna van Brabant deden den 29en Maart 1356 afstand van de stad en het land van Heusden, waartoe Vlijmen behoorde, aan den graaf van Holland onder voorwaarde o.a. dat het land van Heusden onzijdig blijven zou in oorlogen tusschen Holland en Brabant en dat de paal- of grensscheiding zou worden gevestigd tusschen 's Hertogenbosch en Vlijmen. Sinds 1814 – wet van 20 Juli, Stbl. 84 – behoort Vlijmen tot Noord-Brabant.

Bij afb. 4: Orthen was reeds als dorp bekend, toen 's Hertogenbosch nog niet bestond. Het vormt met de stad één gemeente; de hertog van Brabant stichtte in 1184 de stad nabij het dorp Orthen. Er zijn in het dorp zelf fraaie plekjes te vinden, al zou men het niet vermoeden, wanneer men het ziet liggen van den trein uit op eenigen afstand van de spoorlijn 's Hertogenbosch-Utrecht.

Bij afb. 5: Rond Eindhoven zijn nog enkele fragmenten te vinden van de dorpen, waaruit de lichtstad gegroeid is. Zoo te Woensel deze toren van omstreeks 1450, die gespaard werd toen de Sint Pieterskerk werd afgebroken. Hij is het voortbestaan waard en daarom wordt hij dan ook met behulp van Rijk en Provincie gerestaureerd.

Bij afb. 6: De toren van de Sint Willibrordskerk te Esch, een bouwwerk uit de tweede helft van de 15e eeuw, is gelukkig ontzien, toen in 1856 en nogmaals in 1927 een nieuwe kerk gebouwd werd.

Bij afb. 7: Reeds in zijn opkomst had het dorp Oosterhout de beschikking over een parochiekerk, die in een acte van 1277 het eerst vermeld wordt. Bij deze kerk, die in den loop der eeuwen veel veranderingen ondergaan heeft, staat de prachtige toren (1517) met een eigen geschiedenis. Toen Spinola in 1625 Breda belegerde, zond Frederik Hendrik krijgsvolk naar Oosterhout om den toren te bemachtigen, dien de vijand als uitkijkpost benutte. De bezetters verdedigden zich door het werpen van steenen van den toren; de aanvallers konden hun doel niet bereiken en stelden zich tevreden met het openrammelen van de kerkdeuren en het in brand steken van kerk en toren. De schade bleek herstelbaar. Na den vrede van Munster namen de Hervormden het kerkgebouw in gebruik; in 1652 werden altaren en meubelen verkocht. Lodewijk Napoleon gaf in 1809 het gebouw terug aan de katholieken. De groote verbouwing van 1880-'82 geschiedde onder leiding van architect P. J. H. Cuypers.

Langs den weg van Oosterhout naar Dongen ligt het Norbertinessenklooster St. Catharinadal, dat sinds 1647 gevestigd was in het vroegere huis „de Blaauwe Kamer” en de bijzondere bescherming van prins Frederik Hendrik genoot.

Bij afb. 8: Tusschen Waalwijk en Loon-op-Zand ligt het schilderachtige dorpje Sprang. De groote provinciale weg van Waalwijk naar Tilburg geeft een mooien kijk op de groep gebouwen, die de kern van het dorp vormt. In de vijftiende eeuw werd de, sinds 1610 bij de Ned. Herv. Gemeente in gebruik zijnde kerk, gebouwd als een kapel, die Sint Nicolaas tot patroon had. Een eigen parochie had Sprang niet; het werd bediend uit Loon-op-

Zand. Om beurten benoemden de abt van Tongerlo en de heer van Loon een rector voor deze kapel, die zeven altaren had. In 1572 bezocht Bisschop Metsius het dorp en gaf twee merkwaardige bevelen: 1e dat de uitgangen van de herbergen op het kerkhof moesten worden gesloten, en 2e dat gemeentelijke afkondingen niet meer zouden geschieden onder de kerkelijke diensten. Als bouwwerk is de kerk van Sprang zeker een van de mooiste dorpskapellen, die uit den bloeitijd van Brabant werden gespaard. Langen tijd is het uiterlijk ervan verwaarloosd, doch sinds de eerste gedeeltelijke restauratie in 1910 is de waardeering van het fraaie gebouw klaarblijkelijk toegenomen.

LIJST VAN DE VOORNAAMSTE GERAADPLEEGDE WERKEN

- Dr P. C. Boeren: Sint Willibrord, Apostel van Brabant.
Dr D. Th. Enklaar: Gemeene gronden in Noord-Brabant in de
Middeleeuwen (Oud Vaderlandsche Rechtsbronnen).
Dr A. E. van Giffen: Bouwsteen voor de Brabantsche oer-
geschiedenis.

J. Hezenmans: Schetsen uit onze staat- en kerkgeschiedenis.

J. H. Holwerda: Nederlands vroegste geschiedenis.

Dr H. van Velthoven: Stad en Meierij van 's Hertogenbosch.

Dr W. J. A. Willems: Een bijdrage tot de kennis der vóór-Ro-
meinsche urnenvelden in Nederland.

De Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst. De
provincie Noord-Brabant. Eerste stuk: de voormalige Baronie
van Breda.

Voorloopige lijst der Nederlandsche monumenten van geschiede-
nis en Kunst. De provincie Noord-Brabant. Deel X.

Verslag van opgravingen te Cuyk in Handelingen van het Pro-
vinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in
Noord-Brabant. 1937-1940.

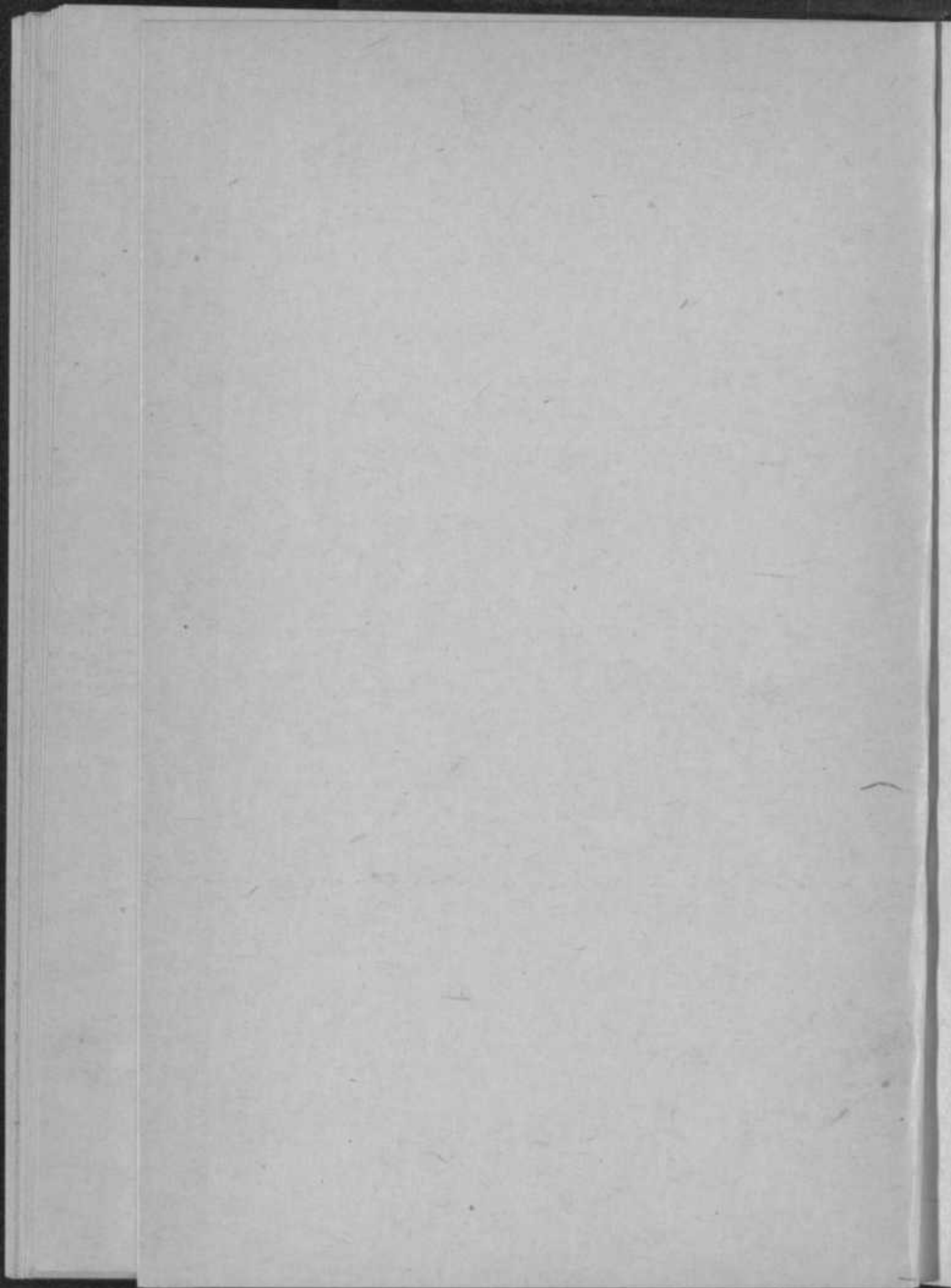
Taxandria. Tijdschrift voor Noordbrabantsche geschiedenis en
volkskunde.

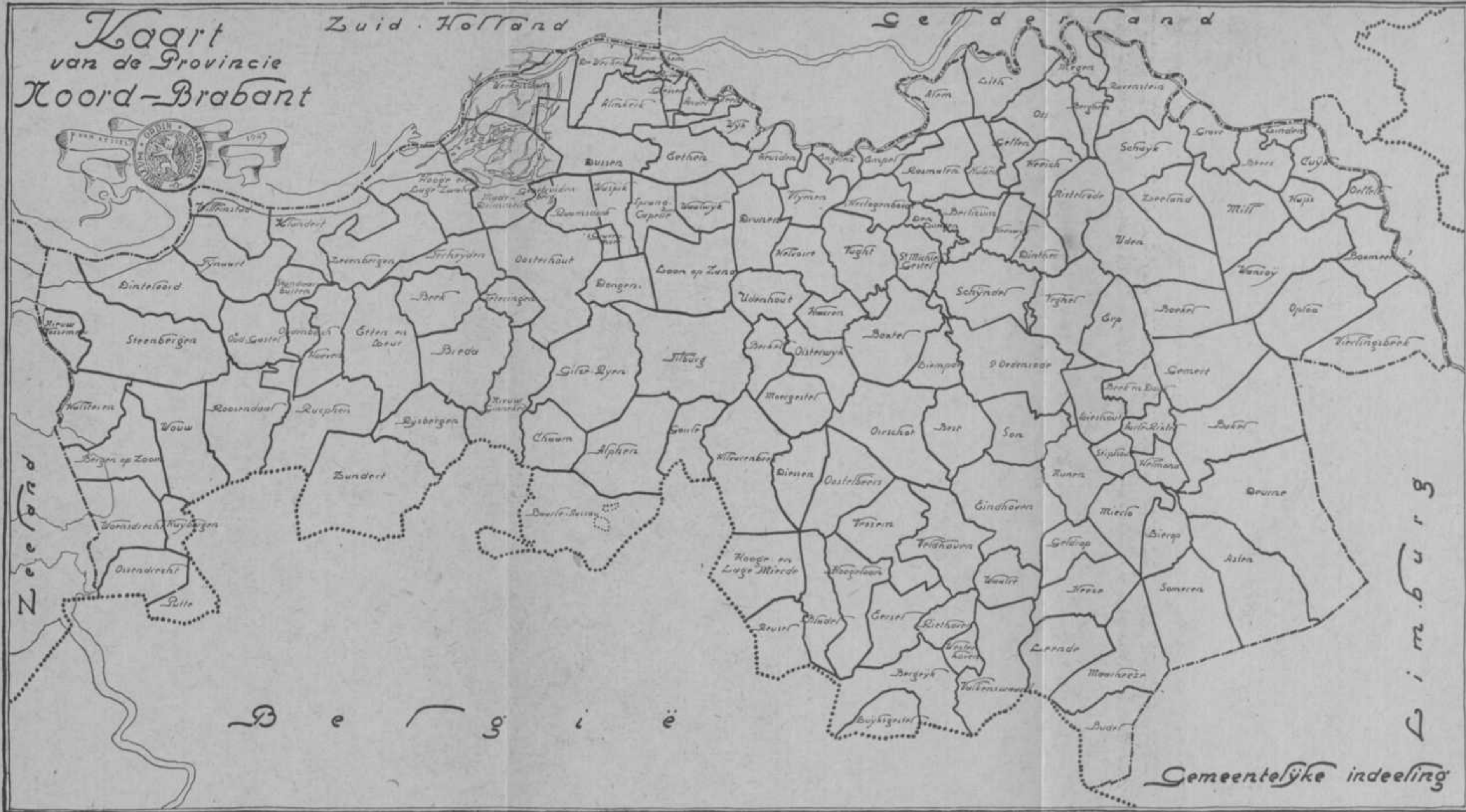
Brabantia Nostra.

*Een vrijwel volledige verzameling van litteratuur over Noord-
Brabant is aanwezig in de bibliotheek van het Provinciaal Ge-
nootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant te
's Hertogenbosch.*

De kaarten, figuren, afbeeldingen en vignetten zijn vervaardigd
naar teekeningen van den architect P. van Kessel te 's-Hertogen-
bosch.

This is a detailed historical map of the province of North Brabant (Noord-Brabant) in the Netherlands. The map is titled "Kaart van de Provincie Noord-Brabant" in the top left corner. It shows the province's boundaries, major cities, and surrounding regions. The map is oriented with North at the top. The title is in a stylized font. The map includes a compass rose in the top left corner and a scale bar in the bottom left corner. The map shows the province's boundaries, major cities like Breda, Tilburg, Eindhoven, and Helmond, and the surrounding regions of Zuid-Holland, Zeeland, and Antwerpen. The map is detailed, showing roads, rivers, and other geographical features. The map is a black and white reproduction of a historical map.

Z U T D - HOLLAND

C C B D C D B A N D

B *G* *L* *C* / *J* *C*

ANTWERPEN

2.333.940

